

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1988 — Ч. 2 (322)

Г. Костюк: БОРИС ЯКУБСЬКИЙ

Марта Калитовська: ВИСТАВКА ЙОАННИ ВИННИКІВ
І ЮРІЯ КУЛЬЧИНСЬКОГО В ПАРИЖІ

В. Витвицький: МУЗИЧНИЙ ДУУМВІРАТ

Т. Мацьків: ЩЕ ДО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
ВЗАЄМОВІДНОСИН: СПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОСТІ В ПОЛЬСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ

В. Гришко: УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СИТУАЦІЯ
В СРСР НА ТЛІ ГОРБАЧОВСЬКОЇ «ПЕРЕБУДОВИ»

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIŠT». Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss. Ціна: 8 ам. дол.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою. Автори статтів та рецензій кидають світло на спірні й болючі події минулого обох народів.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Ю. Шевельова. Ціна: 25 ам. дол.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обклад. Христини Гориславської. Ціна: 7 ам. дол.

Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт; нова передмова Царинника.

Виправлене видання збірки поезій В. Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії, а також нову бібліографію творчости Стуса.

Любомир Винар

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934). У 50-ліття смерти

1986, 120 стор. Ціна: 5 ам. дол.

У вступі до книжки автор зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчости далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажаємо бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчости..."

Юрій Шевельов

**УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус**

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1988
Ч. 2 (322)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — FEBRUAR 1988
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kaly Press

450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Люба Гавур*: Поезії.
10 *Григорій Костюк*: Борис Якубський.
16 *Олександра Черненко*: Нове духовне світовідчування в поезіях українських дисидентів.
31 *Борис Тенета*: Десята секунда.

МИСТЕЦТВО

- 43 *Марта Калитовська*: Виставка Йоанни Винників і Юрія Кульчинського в Парижі.
50 *Валеріян Ревуцький*: У творчому єднанні.
57 *Станіслав Людкевич*: Василь Барвінський (До 30-річчя музичної діяльності).
61 *Василь Витвицький*: Музичний дуумвірат.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІТЬ

- 66 *Теодор Мацьків*: Ще до українсько-польських взаємовідносин: справа української державности в польській публіцистиці.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 73 *Василь Гришко*: Українська національна ситуація в СРСР на тлі горбачовської «перебудови».

СПОГАДИ

- 92 *Уляна Любович*: Юрій Стефаник.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 100 Єврейське питання в світлі української політичної
опінії.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 108 Лист В. Стуса до Левка Лук'яненка.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 117 Журнал «Термінус». — Любомир Мирошниченко.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 120 Павло Турула: Концерти лотиського хору в Америці.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 Євген Стахів: Відгуки на меморіал в Парижі 1946 р.
в Голляндській і Бельгійській пресі.
- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ПОЕЗІЇ

Люба Гавур

Саксофон

Тягне тугу
ланцюгом єдиної ноти.
Вібрації
топлина
стікає
по спині нагрітій.

Звисаючий звук
солодким димом
обвиває
ненасиченого,
чадить кадильним
чаром,
розмотує вузли,
шовком по шкірі
купає душу
і всякає в кості
розгойдані.

15. 5. 1987

Загинки

Ріжками постелі,
яку складаю в пральні,
спадають згадки,
морщатся загадки.

Пам'ятаю.
Пам'ять таю.
Постіль тілами тліє...
Відпливає тло.
Проколола пам'ять,

вплелась у тканину
охолонуту.

Берегами гладкого
полотна,
не збережу
хвилину.
У волокнах
мінливого ества
держатиму пиліни.

Простирадла міняю,
запахом мила затираю...
До загину
не зігну спомину
контур.

Те, що водою
не сплило, що пальці
не вигладили, що
руки не
прикрили —
сковзнеться
чистим антифоном
із серця
згин.

12. 5. 1987

Кутами крешендо

I.

Взутий вітром,
чаклун-вечір глухо
вздихнув у вухо
долі божевільної
закляття.

II.

Ніч густа,
чорнотекуча, чотирикутна,
по душі нагостреній

6

шпарами
місячні шпилі
строїть.

III.

Трамвай,
залізом обкутий,
суне струтами
опущених призначень.
Клекоче ланцюгом
перестанок переуличних
проминутих.

IV.

В заслони застиглої
ночі закутана,
любви рабство
чи розпуку ховаю?
З долоні в
долоню, якої
отрути іржу пересипаю?
З косинця
очей в оболону сну,
якого келиха
порожнечу
переплавляю?

V.

Пришпилений
пиллом сонця,
драний місяць
дрижить на грані
ждання
трикутним,
розколеним світлом.

6. 12. 1986

Лягла циганська тінь
і сповиває світло.
Шестикрила осінь

пекучими смугами
пряде
солодкий смуток
з гіркими піснями
і тає, тає
в сутінках тиші.

22. 11. 1986

Решето сонця,
тінню напоєна губка —
дерево
хапає вітряні духи
Стрибога,
розстеляє тканину
щоб вплелась
пташина симфонія...
Дерево
колихає спиною,
витрясаючи зерна
з криниці...
Стеблини ронять
порохно мовчання,
коли сонцем пересіяна
пісня
просмикає
через соки
в сон.

9. 1986

Майже зима

Горнеться до затвердлої,
змерзлої землі
вогкий, гірко-солодкий
запах
гробокопного листа,
змитого дощем
в розмоклі криївки
прогнилого коріння
і в п'яній
ховає спомин
червня

в мошисте
зимне ложе скель,
саме коли
наша любов
в'яне.

11. 1985

Перед присмерком

Шелестом віконним,
прозорим хитанням —
рисунок на стіні.
Сизими струнами
хвилі мережить,
волосожарним гомоном
акорду нитку стежить.

Шарудіння гілля
промінеграєм лягло.
Промайнуло крило —
барви не лишило..
стерлось.

Схилилось смугами
в кадансу тіні
миготіння.
Всякло, ворохнулось,
і шепотінням сонця
меркне пасмо,
згасає промінь,
до засвіту згасає..
Стіною
ніч — струя —
тиша.

10. 1986

БОРИС ЯКУБСЬКИЙ

Григорій Костюк

Високий, сухий, трішки сутулий, типовий астенік Борис Володимирович Якубський вів у нас три курси: 1) пореволюційної української літератури; 2) новітньої російської літератури і 3) теорії та методології літератури. Належав він до покоління М. Зерова, П. Филиповича, О. Бургардта (Ю. Клена); до покоління інтелігенції, що її суспільна і мистецька свідомість формувалася у добу "між двох революцій"; тобто до тієї творчої, молоді з університетським дипломом інтелігенції, яка соціально й національно-визвольну березневу революцію 1917 р. зустріла з ентузіазмом і надією. На відміну від переважної більшості своїх колег він не був поетом, не писав віршів. З юнацьких років був залюблений у теоретичні проблеми літератури і мистецтва. Його скромна студентська кімната, а пізніше, після революції, інша просторіша квартира на Сінному Базарі, де всі стіни аж до стелі були заставлені книжками, була осередком постійних сходин молодих талентів — поетів, мистців, критиків і вчених літераторів та істориків. Тут відбувалися читання щойно написаних творів та палкі дискусії над ними. До голосу господаря, що вже в ті роки визначався ерудицією вченого теоретика, всі уважно прислухалися. Тут, як свідчить у своїх спогадах Ю. Клен,¹ бували всі майбутні неоклясики. Він навіть твердить, що "зародки напрямку, потім охрищеного «неоклясицизмом», треба, мабуть, тут шукати". Юрій Клен не помилився. Це його твердження я хочу підперти такою пригадкою.

Зимою 1929 р. я написав у Бориса Володимировича свою семінарську тезу "Формалізм і соціологізм у літературознавстві". Моє трактування проблеми йому, очевидно, подобалося, бо відразу запропонував мені прочитати її на міжвузівському студійному семінарі, що заіснував тоді при кафедрі марксизму й ленінізму. Цей семінар тоді входив у моду. Виступити на ньому прагнули всі адепти (кандидати) літературної критики, історії, філософії, юриспруденції та інших наук. Борисові Володимировичу очевидно дуже залежало, щоб його студент виступив з такою актуальною тоді темою на тому міжвузівському семінарі. Бо це, очевидна річ, свідчило й про його успіхи, як професора. Мені,

---

¹ Із книги спогадів Григорія Костюка *Зустрічі і прощання*, що виходить у виданні Канадського інституту українських студій (Едмонтон, Канада).

звичайно, ця пропозиція теж заімпонувала. Я погодився. Він порадив мені опрацювати остаточно текст і зайти до нього для узгіднення.

У призначений день я прибув. Коли він увів мене в свій досить просторий робочий кабінет, на мене найбільше враження справили стіни, заставлені до стелі шафами, що були заповнені гарно опрацьованими книжками. Вражав також його простий, але масивний і, здавалося, віками незрушній дубовий стіл. До цього пасували канапа, розставлені по кутках фотелі і якісь старовинні гравюри. Я не міг не висловити йому відразу свого захоплення цим "храмом науки". Борис Володимирович, з властивою йому лагідною усмішкою, сказав:

— Так, знаєте, ця кімната є вже до певної міри історична. Тут перебували, на цій канапі, на цих кріслах, навіть на цьому столі колись сиділи, лежали, товклися багато з тих, що тепер уже на високих позиціях возсідують, або їх уже нема між нами.

— Чи ці імена не засекречені? — питаю з затасним зацікавленням.

— Та, ні. Це — Зеров, Филипович, Драй-Хмара, Рильський, Тичина, Петров. Особливо часто й постійно бував мій незабутній друг, так рано згаслий — Остроковський. Він був дуже обдарований і як поет, і як теоретик. Пізніше прибув з заслання Бургардт. Бував Дорошкевич. Іскрив темпераментний Гермайзе. Любив бувати серед нас, як патріарх, Михайло Михайлович Могиланський. Інколи й Модзалевський з Нарбутом заглядали. Але то вже було свято. Та всіх і не пригадаю відразу.

— Це що, випадкові були зустрічі чи пляновані? — питаю.

— Не пляновані, але фактично дуже регулярні. Була внутрішня духовна потреба виладувати себе, й вона перетворилася у регулярну звичку. То були розбурхані революцією роки. Ми сприймали революцію з вірою в нові горизонти. Ми не були практиками революції. Ми вірили в свободу, розум, мистецтво, науку. Український аспект революції був для нас відкриттям. Ми всім своїм єством ввійшли в новий духовний світ. Ми відчували, що тут треба все поглибити й удосконалити. А шлях до цього — творчі зустрічі, дискусії, теоретичне осмислення й поступове піднесення обраного фаху все на вищий і вищий рівень.

— А чому саме ваш кабінет став центром всіх цих зустрічей і дискусій? — майже перебиваю його питанням.

— Мабуть, тому, що ще зі студентських років я був самотнім серед них, що вперто й систематично працював над теоретичними питаннями літератури. Тому й усі, що писали поезії, новелі, чи мали теж зацікавлення до теорії, тяглися до мого кабінету. Тут читалися нові поезії, нові переклади, висловлювалися вільно нові ідеї, тут же

відбувалися теоретичні суперечки — запальні, гострі, але завжди доброзичливі й дружні. Найгострішим, з іронічним оскалом був Віктор Петров. Ви ж його знаєте?

— Ні, не маю чести. Це той, що виступає як Домонтович?

— Так, це він. Тож його за постійну іронію й за гострий язик трішки недолюбливали. Але Микола Костьович завжди умів ставити його у смішну ситуацію. І це рятувало становище.

Борис Володимирович якусь секунду помовчав, потім продовжував:

— Але, знаєте, було це справді веселе й одночасно — творче, шукаюче, допитливе й культурне товариство. З приємністю згадую ті часи. Тепер їх звать "неоклясиками". Смішно. То люди різноманітних, великих зацікавлень. Неоклясика — це вузькість. Але... можна мати формально вузьку назву, але думати, діяти й творити в глибокому й широкому пляні.

Ще перед тим, як Якубський почав читати нам свій курс, між нами, студентами, ходила чутка, що в одній з своїх численних "захалявних" поезій Микола Зеров назвав Якубського ім'ям великого стародавнього філолога Олександрійської школи, Арістарха. Skorиставшись з ситуації, я запитав:

— Чи то правда, що Микола Костьович в одній з своїх недрукованих поезій назвав вас Арістархом?

— А ви звідки це знаєте?

— Та ходили серед нас такі чутки.

— А саму поезію ви не читали?

— Ні.

Борис Володимирович відкрив якусь шухлядку, витяг папку, а з неї окремих аркушів і прочитав:

Арістарх

Б. Якубському

В столиці світовій, на торжищі ідей,
В музеях, портиках і в затінку алей,
Олександрійських муз нащадки і послідки,
Вони роїлися — поети і піїтки.
Ловили темний крок літературних мод,
Сплітали для владик вінки нікчемних од
І сперечалися, мирилися, змагались...
І був один куток, де їх невтомний галас
Безсило замовкав: самотній кабінет,
Де мудрий Арістарх, філолог і естет,
Для нових поколінь, на глум зухвалій моді,
Заглиблювався в текст Гомерових рапсодій.

Кінчивши читати, Борис Володимирович мовив:

— Це, як бачите, суміш жарту й серйозності. Тоді справді в нашому Києві щось подібне творилося. Спочатку навколо Шаповалових *Шляхів*, пізніше — *Літературно-критичного альманаха*, літературного клубу-каварні "Кривий Джімі", тоді ж — навколо "Музагету", а трохи згодом — "Мистецтва" — крутилося чимало більших і менших поетів. Вони змагалися, заздрили, інтригували й кипіли в пошуках за новими оригінальними формами, засобами, стилями, напрямками й навіть ідеологіями. Все те було крихке. Ліпилось і розліталось. А наше товариство почувалося тривалим, врослим у віки минулого та майбутнього. А Арістарх та інші поетичні аксесуари, то вже дружні витівки завжди вигадливого Миколи Костьовича. Я саме тоді сидів над теорією поетичного слова, з цього в конденсованій формі трохи пізніше вийшло дві моїх книжки: *Наука віршування* і *Соціологічний метод у письменстві*.² Та ви їх знаєте. Метке око Миколи Костьовича це схопило й він пустив цей жарт про Арістарха.

Для мене вся ця розповідь була цілим відкриттям. Я попросив Бориса Володимировича дозволити мені зробити копію з цієї поезії Зерова. Він охоче погодився. Від мене тоді ця поезія стала популярною на цілому нашому курсі. Я її довго зберігав. Знав майже напам'ять. Але згодом текст загубився і точний зміст його забувся. І яка ж була мені приємність за двадцять років прочитати цей вірш у "Спогадах про неоклясиків" Юрія Клена. Цей вірш відсвіжив мені тоді, в діпівську добу еміграції (1947), той незабутній вечір, коли я вперше почув його в читанні самого "Арістарха", в його історичному кабінеті на Сінному Базарі в Києві. Його розповідь запам'яталася мені на все життя. Не дослівно, звичайно. В оригіналі вона була цікавіша, глибша і, я б сказав, надхненніша. Тоді я глибоко пізнав покоління Якубського-Зерова. Збагнув його непідробну, ширшу відданість українському народові, його культурі й науці. Борис Володимирович мав широкі енциклопедичні знання з теорії й методології літератури. Від давніх греків до "опоязовців" він чув себе як дома. Він був глибоким і вдумливим аналітиком і дослідником. Його лекції з теорії й методології літератури нагадували скоріше скрупульозні, прискіпливі групові аналітичні вправи над тим чи тим мистецьким твором. Ніщо не повинно було пройти повз нашу увагу: ні ритміка, ні розмір, ні строфічна будова, ні стилістичні засоби (алітерації, асонанси, консонанси, епіфори та інше) — ніщо. Він дуже цінив уміння розкласти поезію чи новелю на найдрібніші складові частини й визначити їх. Як професор, Борис Володимирович не відзначався красномовством і не мав здібности до синтетики. Але, як аналітик, був безконкурентним. За це ми його шанували.

З моєї доповіді на міжвузівському семінарі Борис Володимирович був дуже задоволений. Поперше, офіційна літературна еліта київська, що сходилася на цей семінар, прийняла мою доповідь в основному прихильно. Подруге, сам Борис Володимирович мав ще одну нагоду, відкриваючи засідання семінару, виголосити довшу промову про нові методи дослідження літератури й ще раз прилюдно продемонструвати свою еволюцію від формалізму (що йому закидали не раз) до марксизму. Мене ж цей виступ вивів на ширші позаінститутські води. Хоч мої рецензії і статейки тоді вже публікувалися в *Житті й революції*, але прилюдно поза інститутом я ще не виступав ніде. Після цього ж виступу мені, зустрічаючися на вулиці, навіть поблажливо посміхався й кивав головою, ніби вітаючися, "сам" Яків Савченко. А Борис Коваленко в *Літературній газеті*, хоч і з колючою приміткою, але таки опублікував мою позитивну статтю про *Майстра корабля* Ю. Яновського.

Ще одну дуже для мене важливу користь принесла ця семінарська праця. То був останній рік мого перебування в інституті. Перед випускними державними іспитами кожний "випускник" мусів був подати дипломну працю, яку апробував той чи той професор. Мені дуже не хотілося сідати за працю, хоч тема "М. Драгоманов як літературний критик" вже давно була й чимало матеріялу до неї я згромадив. А це вимагало принаймні ще два місяці щоденної систематичної праці. А тим часом я мав уже інші пляни й зобов'язання, і часу мені вкрай бракувало.

Несподіваний успіх моєї семінарської праці дав ідею використати її, як дипломну. З цією ідеєю я пішов за порадою до Бориса Володимировича. Він радо підтримав. Я сів і нашвидкуруч трохи допрацював деякі розділи, а головно додав ще цитат з "отців Марксової церкви", відповідно їх коментуючи, щоб показати свою обізнаність із ними. І моя дипломна праця була готова.

Доля Якубського була сумна.

Українського Арістарха з нього не вийшло. Більше тих згаданих вище двох ранніх книжок він не написав. Старт було зроблено не в ту пору. Хоч він дуже старався орієнтуватися на Маркса і нас до цього привчав, але підсоння кінця 1920-их років причавило, ніби спаралізувало його. Правда, його не заарештували, не знищили фізично, як Зерова. Він належав до тих "щасливих", що якимось чудом меч терору не впав на їхню голову. Але йому не вдалося піднятися на відповідну його знанням і здібностям висоту. Тавро "формаліста" (*Наука віршуння*) й "буржуазно-націоналістичного соціолога" (*Соціологічний метод у письменстві*) жевріло на ньому й поволі відсувало в глухий кут периферії. Я не знаю, що він робив і як жив у 1930-ті роки. Зустрів я його зовсім несподівано аж шойно 1942 р. в Києві вже під німецькою окупацією. Він радо привітався,

але виглядав пригнічено й занепало. Коли радянська влада евакуювала з Києва літераторів і вчених, йому ніхто не запропонував й не допоміг. Він залишився в Києві. Не працював ніде. Бідував тяжко. Пригадую одну його статтю в степівському *Новому українському слові* про мистецьку цінність збомбардованого Кельнського собору. Напевне написана за шматок хліба, якого йому дуже бракувало. Інакше нічим не можу пояснити його співробітництва в цьому антинародному й огидно пронимецькому органі. Коли восени 1943 р. всі науковці й літаратори, що опинилися під окупацією, хоч нічого не писали для німецької преси, все ж таки, знаючи терористичну природу нових "визволителів", покидали Київ і виїжджали, хто як міг, на захід, Якубського серед них не було. Він, очевидячки, залишився в Києві. Було йому тоді десь близько 55 років. Мабуть, знесилений, зголоднілий, усім розчарований, сидів у своєму кабінеті, серед довгими роками з любов'ю збираних книжок, згадував золоті роки молодих мрій і дискусій, згадував друзів, яких уже й на світі не було і чекав... чуда. "Чудо" очевидно швидко прийшло й закрило назавжди світло життя перед цим давно убитим талантом. Крім згаданих книжок, він був автором багатьох оглядів і статей, редактором і автором багатьох вступних статей першого 10-томного видання творів Лесі Українки (1928-1930). Але прогляньте всі біо-бібліографічні довідники, видані за останнє 40-річчя в УРСР — його імени ви ніде не знайдете. Так ніби Бориса Володимировича Якубського ніколи на світі не було. Воістину — *Sic transit gloria mundi* — так минає земна слава.

Так минуло й безслідно зникло творче, цікаве людське життя.

---

1. Юрій Клен, "Спогади про неоклясиків", *Твори* (Торонто, 1960), 3, стор. 109-110.

2. Київ, В-во "Слово", 1923.

НОВЕ ДУХОВНЕ СВІТОВІДЧУВАННЯ В ПОЕЗІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

Олександра Черненко

Доба раціоналізму почалася відомим гаслом Рене Декарта: — *Cogito, ergo sum* — думаю — значить існую. Від цієї переломової доби, з довір'ям і з сумнівами в сили свого розуму, людина почала творити щораз то новіші філософські теорії та системи, шукати нових методів пізнання — в боротьбі зі злом, в боротьбі за кращу долю на землі та в повних болю роздумах про суть та значення життя. Довершивши секуляризацію релігії, поступово відкидаючи духовні принципи, людина врешті-решт дійшла до крайнього матеріалізму й заперечення існування Бога. Нацизм, фашизм і пануючий ще комунізм показали нам виразні наслідки підпорядкування Бога людському розуму й поставили світ перед загрозою повного знищення життя нуклеарною війною. Загублюючися в нігілізмі, людина щораз більше усвідомлювала собі абсурдність світу та життя. Людина нашої епохи самотня — без Бога, без ніякої сили та ласки, що могла б їй допомогти, охоронити чи дати надію. Вона цілковито залишена собі самій. Тільки вона сама мусить тепер визначати сенс свого існування у свідомому протиставленні його абсурдному світу і його законам.

Альбер Камю у сумерку нашої доби кинув нове гасло філософського мислення — "бунтуюся — значить я є, значить існую". Камю вважає, що справжній бунт народжується тільки тоді, коли людина в певному моменті відчуває, що має рацію. Тому збунтований водночас каже так і ні. Коли людина заперечує, себто бунтується проти несправедливості, в ній одночасно появляється згода на якусь частину себе самої. Щобільше, вона виростає понад себе саму, скинувши своє духовне невільництво. Тому Камю дійшов до переконання, що бунт є позитивним явищем і кінечністю людського життя, якщо цей бунт народжує в людині вартості, які переростають егоїстичні прагнення бунтаря, якщо ці вартості залишаться чистими, себто рівноправними для всіх людей. Іншими словами, якщо душа бунтівника залишиться чистою. І хоч Камю є прихильником екзистенціалістичної теорії абсурдності світу і життя, то все ж таки з рядків його трактату "Збунтована людина" виринає віра, що тільки в бунті, що народжує неегоїстичні вартості та в

Доповідь виголошена на конференції в Урбані 13 червня 1986 р. присвяченій Василеві Стусові.

змаганні за власну досконалість і чистоту душі, людина може подолати небезпечну кризу нашої доби. І коли він доходить до таких висновків філософським мисленням і чіткою аналізою подій та явищ минулого, то в Україні народжується це бажання чистоти душі так спонтанно, як вулкан, що проривається з глибоких надр землі.

Постає питання — що спонукало це раптове і нове духовне відродження? Адже дисиденти — це покоління людей вихованих уже в комуністичних та атеїстичних школах. І вони, пише Іван Кошелівець, — це тип людей нової формації ... що подолали страх і покору деспотії, яка була приреченням їх батьків.

Вони дивують світ протистоянням всемогутній потворі зла, яка щомиті може знищити їх фізично, але в люті своїй безсила зламати їх духовну міць. Над моральною безпринциповістю потвори їх підносить віра в їх право на власну думку, людську гідність, що в нашому українському випадку ідентичне з обороною національної гідности.

Пробудження цієї нової свідомості спонукали чинники не тільки релігійного чи національного характеру, але передусім глибокого духовного. Карль Густав Юнг, швейцарський науковець і психоаналітик, пояснює такі явища душевних перемін і у зв'язку з тим теж і тайну мистецької творчости, що в ній матеріалізується архетипічний потенціал колективної духовости даного народу, який звичайно захований у підсвідомій психіці, пробуджується в час найбільшої духової кризи народу. А чейже сталінська доба була одною з найжахливіших духовних криз нашої історії. Юнг твердить, що ця підсвідома і колективна енергія діє з такою силою на свідомість найбільш інтуїтивно і духовно розвинених представників цього народу, що вони, переживаючи її у візійних снах або й наяву, не можуть опертися могутньому впливові цієї енергії.

І дійсно, в 1945 р. коротко після повороту в Україну з вигнання в Москву, записав Олександр Довженко в своєму щоденникові такі рядки:

Благословенний день!.. Сьогодні снилося мені, що є на світі Бог. Що покликав він мене до себе і повелів ангелам своїм випалити з моєї душі і вирубати вогненным мечем пригноблення, смуток і страх за матір, отчизну свою, і за все, що я люблю, чому служу... І ангели здерли з мене окривавлену шкіру і кинули її в огонь... Вирвали з уст моїх язик і кинули його в огонь, аби став я чистим...

І не випадково, що Довженко, прокинувшись з цього вішого сну, в якому ангели очистили його душу, і знову побачив жахливу

дійсність в Україні, дописав у своєму щоденникові таке побажання: "Пошли, доле, щастя людям на поруйнованій, скривавленій землі. Зникни ненависть, шезни убожество". "Чистота душі", яку досяг він у сні, викликала бажання позбутися усякої помсти та ненависти, — викликала бажання духовної досконалости.

У стремлінні до цієї духовної досконалости добачає Альбер Камю суть життя та мету сучасної людини. Це стремління повинно приготувити нове духовне "відродження серед руїн" нашої доби. "Відкинувши нігілізм, ми дійшли до цього пункту, — пише далі Камю, — де в тій темноті є одначе світло і ми можемо вже його відгадати — мусимо тільки за нього боротися".

Українська людина не потребує "відгадувати цього світла", вона його відчувала і на нього чекала. Весняні проліски нового духовного відродження прозвучали в поезії Світлани Йовенко, молодій дівчини повоєнного покоління, визнанням чистої душі:

Білі мої лілеї,
Я не знаю трупного смороду,
Я не чула жодного пострілу
У своєму житті!
Мудрі мої лілеї...

А друга молода поетка цього ж самого покоління, Ірина Жиленко, продовжує:

Я стою край дороги безлистим кленом
Простягаю долоні весні майбутній,
І тремтять мої руки — тонкі антени
Від весняних вітрів над снігами грудня.
Я чекаю. Я вся сподівання чуда.
Розташовує серце снігів жорстокість.

І хоч поетка стоїть ще тільки "безлистим кленом край дороги життя" — істотою не розбудженою до життя духовного — вона простягає свої долоні майбутньому відродженню, бо її руки, як тонкі антени, сприймають дрижання душі свого народу, символічно зображеної як весняні вітри.

В іншій поезії вона говорить виразніше: "Я чекаю. Я вся сподівання Сонця". "Сонце" написано з великої букви. Отож мова не про те сонце, що світить в небі, а про символ духовного, який повторюється в поезіях шестидесятників, і який називає Альбер Камю "світлом у темноті". Ліна Костенко написала, що "в поривах радісно-могучих... нова посеред сліз палючих мені відкрилася земля". Віталій Коротич прагне: "Нам треба, в небо нам обов'яз-

ково треба”, Микола Вінграновський теж: “Нам треба вічно небом жити...”

Те, що було бажанням, що було висловлене як “треба” у шестидесятників, стало дійсністю в поезіях дисидентів, себто право-захисників.

На думку Камю, в бунті народжується не тільки свідомість своєї повноцінності, але й вартість, яка веде до закону і до права. Якщо одиниця погоджується віддати життя задля бунту, тоді доказує, що вона посвячується для добра, яке сягає поза межі її власної долі. Діє отже в ім'я вартости, яка є власністю всіх людей. В такому бунті людина переходить межу свого егоїстичного “Я” й утотожнює себе з іншою людиною. Наступає солідарність і єдність, що має метафізичний характер, і в своєму джерелі бунту об'єднує всі сили невичерпної енергії та активності. Камю підкреслює, що “бунт то завдання свідомого чоловіка, який знає свої права”.

Можна сміло сказати, що з появою українських право-захисників народилася в Україні нова людина, людина, яка бунтується, людина з новою духовною свідомістю. Це вже не підсвідомою силою у візійному сні Довженка, але нова енергія, що опанувала свідомість. Її виразно видно у словах Івана Світличного, який з безсумнівною певністю заявляє:

Допоки дарма люд губити?
Себе дурити? Честь ганьбити?
Причетністю до злодіянь.

Він закликає побороти людські слабості молитвою, щоб стати духовно сильною людиною:

Твій найлютіший ворог — тіло
Знов заметалося, мов звір...

І слабне влада й дух офір,
І никне віра. Закортіло
Спокус і видив — (чорне діло).
Молись і жди! Молись і вір.
Молись! Молись!

Все та ж одна! Надія й віра
У власній плоті вбити звіра
І дух пречистий зберегти.

Небуденність появи іншого українського дисидента, Миколи Руденка, в тому, що він був не тільки членом комуністичної партії,

але також заслуженим воєнним інвалідом, оборонцем Ленінграду.
У поріві святого бунту він каже:

А я повстав... Зневаживши чини
Та премії, та неживі газети,
Я викинув замки і ордени
До їхнього чиновного кльозета.

Мій дух не вміє жити у ярмі..

Або:

Світло прямо іде — без лукавства і зради.
Морок нишком плазує у тиші німій..

Ти людина тому, що із власної хати
В небо шлеш нелукавої думки можуть.

Не владаєш у розпач з невдалої спроби,
Повним серцем приймаєш хулу і ясу.
Ти людина — для тебе дешеві оздоби
Не затьмарять нещадної правди красу.

Ти людина тому, що умієш померти,
Якщо мовити правду тобі не дають.

Небуденність появи Руденка ще й у тому, що він пережив раптове і дивне для нього самого прозріння, яке називає "святим осяянням" аж на 50-му році життя. Про цю подію він пише у вірші: "Відповідь на звинувачення у Богошукацтві":

Я чую гнівні вигуки навколо
— Ти ж нашу владу підпирав плечем.
Ти ж комуніст..
Ти ж ветеран, Миколо,
Як став ти, друже, Богошукачем?

Що ж, відповім..
Тому, що мабуть, зроду
Мені окрема сяяла зоря.
Не тільки церкву — ви й саму природу
Позбавили святого вітара.

А я не міг...

Осяяння раптове
Мене спинило: є воно святе!

Для Руденка людина це "тільки іскра із горнила світла", що образ видимий прийма", [бо] "нас мудре Світло уночі наснило..." Тілесна зовнішність є для нього лише "зіткана із простору і руху". І він каже далі: "Коли ти дивишся в вечірнє небо (...) ти дивишся у себе. Той світ, що в тобі, не знає меж...".

Ти також всесвіт... Власну душу злий
З його Добром, — ...
В людині розкриваючи Людину,
Ти розпізнаєш істину єдину.

Переконання про існування другої, внутрішньої Людини, про яку пише Руденко з великої букви, має своє джерело в писаннях Григорія Сковороди. Він називав зовнішню, земну людину тільки тінню справжньої духової людини. Твердив, що "є дві людини: земна та небесна в тій самій людині. Дійсна людина, це таємниця, а все тіло й є сіно та лушпиння". І закликав: "... підійми лише твої поховані думки понад стихійною тінню, й ти побачиш правдиву людину, живу, що сіяє в недосяжному світлі".

Вчення про "внутрішню людину" знаходимо також у працях отців церкви, — у Клементя і Григорія Нисського, Макарія та Антонія, у католицького містика 13 ст. Майстера Екгарта, який протиставляє благородного *Hominem divinum* людині земній. Те саме знаходимо в католицьких містиків 14 ст. — Тавлера і Суза, а також у інших, нехристиянських релігіях.

Українська філософська думка майже ніколи не була матеріалістичною. Найбільший вплив на розвиток української духовости мали: Григорій Сковорода і Памфил Юркевич, що дали зразки глибоко ідеалістичної філософії, сягаючи в метафізичне, а то й в містичне розуміння світу. Вони були духовними батьками ряду письменників, включно з такими визначними, як Тарас Шевченко і Леся Українка.

І пригадується поема Лесі Українки, "Ангел помсти", в якій вона не хоче прийняти з рук ангела меча помсти і на його запитання: "Чи ти боїшся смерти, кари, мук, — ти, що була душею завжди вільна", вона відповідає: "Не жаль мені життя, а жаль тієї Людини, що у мені живе, що бачу я в других...". Також Леся Українка бачила в собі і в кожній іншій людині другу, духовну й безсмертну Людину, про яку вона писала з великої букви.

Поява вчення Григорія Сковороди в поезіях українських дисидентів указує на те, що бунт спротиву в Україні сполучився з

відродженням глибокого духовного світовідчуження. Бажання "дух пречистий зберегти" — це основна суть нової свідомості української людини. Микола Руденко готовий навіть умерти за свою нововіднайдenu істину. Він добровільно кладе на вівтар батьківщини свою жертву терпіння і просить: "Україно! З твоєї легкої руки, не боронь мені стати твоїм перегноєм".

Тоді, коли у вільному світі порожніють церкви, настає секуляризація сакральності та відкидається божественність Христа, якого показується радше як людину, що потерпіла невинно, так само, як тисячі інших людей терплять у цьому абсурдному світі, то в країні, де знищено церкви і викинено Бога, він народжується в душі української людини. Щобільше, усвідомлює його нова українська людина, як джерело свого власного існування, а не тільки як того, що прийшов на землю, як це пояснює А. Камю, щоб вирівняти несправедливість неба супроти світу, чи затерти пропасть між грізним Богом Авраама та людською невинною жертвою на цій нею закривавленій землі.

І в той час, коли найбільший поет цього вільного світу, Тома Еліот з криком розпуки проголошує кінець світу та кінець людині, з якої залишилася тільки розбита статуя, то в духовно знищеній країні неволі, на каторзі й засланні народжується справжня людина і, духовно оновлений, її новий світ.

Я цитую тут тільки закінчення з відомої поеми Еліота "Порожні люди" у перекладі Остапа Тарнавського:

Ми крутимосся коло колючої груші, колючої груші,
ми крутимосся коло колючої груші о п'ятій годині ранку.
Між ідеєю та дійсністю між рухом та дією
падає Тінь. — Твоє єсть Царство!
Між задумом та творенням, між хвилюванням та почуттям
падає Тінь. — Твоє єсть Царство!
Між бажанням та поривом, між кінченістю та суттю
падає Тінь. — Твоє єсть Царство!
Твоє єсть життя, Твоє єсть:
Ось так кінчиться світ, ось так кінчиться світ,
ось так кінчиться світ, не грюкає, але скимлить.

Хворий на виразку шлунка, знесилений і замучений, поет на засланні, в неволі, Василь Стус, співає велику хвалу своєму Творцеві:

Тільки тобою
білий святиться світ,
тільки тобою

повняться брості віт,
запарувала
духом твоїм земля,
тільки тобою
тішитися немовля.
Спів калиновий
піниться над водою
тільки тобою,
тільки тобою.
Тільки тобою
серце кричить моє,
тільки тобою
сили мені стає
далі брести
хугою світовою —
тільки тобою,
тільки тобою.

З великою силою духа приймає поет свою тяжку долю, жертовучи собою за провини інших. Цитую тільки уривок:

.....
Як то сниться мені земля,
на якій лиш ночую!
Як мені небеса болять,
коли їх я не чую.
Як постав ув очах мій край
наче стовп осіянний.
Каже: сина бери, карай,
він для мене коханий.
Тож просторся, душе моя,
на чотири татамі
і не кулься від нагая
і не крийся руками.

Коли поет каже, що його "небеса болять", то значить, що небеса, це частина його єства, — і небо болить його тоді, коли він його не відчуває у собі, бо на землі, поет вважає себе тільки тимчасовим мандрівником, — він на ній тільки ночує. Його рідний край, це край світла, — "стовп осіянний". "Татамі", це японське слово, те саме, що рогожа. Чому на чотирьох рогожах має для кари розпростертися його душа?

У християнській містичній символіці, число чорити, так само, як чотири кінці хреста, має значення духовної повноти і духовного

прозріння. Поет не борониться, так само, як не боронився Христос, від нагаїв і терпіння. В цьому поетичному образі зображений найглибший бунт людини, бунт, який народжує незнищимі вартості духовної єдності світу, через цілковите відречення від себе самого. Цю глибоку містерію поезії Стуса можна хіба що пояснити наукою Сковориди:

Хто ж пізнав нетлінну та дійсну людину, той не вмирає і смерть не має сили над ним... [Людина] скидає земне тіло, як старий одяг та вдягає нове... Хто любить зовнішню людину — порох, сам є порох та повернеться в землю. Внутрішня людина є цілком відмінна від зовнішньої. Її перемога над зовнішньою людиною є "другі народини", є власне "утворення" людини, бо її існування, як "зовнішня людина", було в дійсності лише ілюзорне існування. Вся трудність та омана від її тіні, при якій ми всі затримуємось.

Тому Василь Стус з такою відвагою заявляє:

Як добре те, що смерти не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
Що перед вами, судді, не клонюся
впередчутті недовідомих верст,
Що жив, любив і не набрався скверни,
ненависти, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя.
Своїм стражданням і незлим обличчям,
як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерть із рідним краєм поріднюсь.

Нема ненависти, нема прокльону, нема каяття, неначе б не було ворогів, — його душа чиста і поет свідомий цього; ангели здерли з неї увесь бруд світу. Переконавання, що він повернеться у смерті до життя, нагадує слова св. Івана від Хреста, який сказав: "Я вмираю тому, щоб не вмерти".

Тема про перехід від смерти до життя повторюється в поезіях Василя Стуса неодноразово. Він навіть пише, що візьме "зі смертю шлюб" тоді, коли

став доростати до радісних небес,
так легко відчувати, що гинучи воскрес!
І ясні зорі звисли, мов кетяг виногрон,

послали між сузір'їв і знакували путь,
котрою тільки ширі на смертний пир ідуть.

Коли поет доростає до небес, чи його "небеса болять", то значить, що небо є в ньому, себто весь Абсолют є в ньому. Усвідомлене впізнання макрокосмосу в душі мікрокосмосу, це основна тема пізніших поезій Стуса, передусім з його збірки "Палімпсести". Сама назва збірки має символічне значення, бо палімпсест (по-грецьки — palimpseston) це викритий рукопис на пергаменті, що був затертий тільки на те, щоб на ньому написати новий. Тепер уже вміють змивати новий, щоб під ним розшифрувати давній і цінніший. Так само поет змиває своєю творчістю набутий порох світу, щоб віднайти наново духові цінності.

Відчуття Божої присутності зображує він такими рядками:

Стань. І молися, попустивши очі,
допоки не відчуєш благодать,
що іде на доли. Полиски вогнів
враз висвітлять на ярому екрані
ковчег терпінь у синім струмуванні,
і знімуть кільця літ, кружала снів,
і ти залишений в осерді серця,
збагнеш, якої проби диво смерть ця.

Про потойбічне життя говорить поет у таких символах:

Той образ, що в відслонах мерехтить,
повторюють дзеркалами дзеркала.
Це в прискалках душа твоя жахтить, —
а чи народжена, а чи із мертвих встала.
Збирає око в стосики тонкі
усі її розсіпані відбитки,
мов золоті, з поховань скитських злитки
на поза всякий час і всі віки.
У синіх вітражах, б'ючи, як млість
вже золота спалахує подоба,
неначе це не ти постав із гробу,
але вона, що ловить благодать,
сама собі не вірячи: знова
ти виборена з тліну, вся жива.

Усі розсіпані відбитки всіх віків та всього часу, у відслоненому дзеркалі дзеркал, залишаться у прискалках його душі. Отож нічого з нашого життя не пропаде. Їх збирає внутрішнє духовне око, щоб

ця "золота подоба", себто світляна подоба воскреслого життя, виборена з тліну, ловила благодать. Око, зображене у трикутникові над іконостасом у церквах, є якраз символом духовного прозріння. Символ цей часто появляється також і в нехристиянських релігіях.

Василь Стус знає, що смерть не є кінцем існування людини, але початком нового життя, тому він писав, що "в смерті обернуся до життя". Цей мотив вибореного життя з тліну повторюється в багатьох його поезіях. В одній поезії, в якій він описує "запах смерти", де "на чорному папері білі літери, (...) мов янголи" йому шепочуть, поет додає:

Не марудся в сні,
з похмурого чола зажуру витри,
бо ти єси за нею, потойбіч
людського страху й сподівання.
До узголов'я клониться світання
у кілька поминальних жовтих свіч.

Світання нового життя об'єднується з поминальними жовтими свічками, бо він вже стоїть поза всякими людськими страхами і сподіваннями по тому боці життя.

Василь Стус не тільки відчуває макрокосмос у собі, але він, як мікркосмос, стає макрокосмосом, бо "радіючи із того раю", він "згублений в світах, коли по звомлених зірках" (себто по зірках, які загубили самовладання) заявляє, що "я (...) сам — і смеркаю, і світаю".

В іншій поезії Василь Стус говорить про вікна, що світяться як свічада в позапростір і позачас. І вони "пильно задивляються крізь нас у сяйва, що озерами стоять на споді наших душ в лямівці ночі". Отож, згадана раніше "золота подоба", зображена є тепер як "сяйва, що озерами стоять на споді наших душ" у нашому тілі, яке є тільки "лямівкою ночі".

І врешті поет каже, що "блажен, хто витрачать уміє, коли знаходить сад утрат", бо "ми вже коханці, смерте, життя нам світиться крізь туман". Іншими словами, Василь Стус нам пояснює, що, по суті, ми умираємо для нового життя.

Розмову про його поезію закінчу уривком із збірки "Палімпсести":

Мені зоря сіяла нині вранці,
устроєнена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув нарешті:
ота зоря — то тільки скалок болю,

що вічністю протягий, мов огнем.
Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі, ніби вічна мати,
вивишена до неба (од землі
на відстань справедливости), прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмяний клич (...).

Ігор Калинець є найбільше характеристичний з погляду наявних у його поезії посилянь на Григорія Сковороду.

У збірці "Коронування опудала" поет говорить зараз у вступно-му вірші про потребу самотности: "Безмежжя часу в опудала для осмислення цієї події занадто горде щоб тріпотіти руками видзвонювати брязкальцями пудити горобці — найкраще замкнутися під короною погортати том Сковороди пережити вічність".

Страхопудне опудало, яке ставлять у полі, щоб відстрашити горобців, це для поета образ зовнішньої людини. І замість такої людині "тріпотіти руками" і "видзвонювати брязкальцями", себто насолоджуватися проминальними розкошами зовнішнього світу, краще, читаючи твори Сковороди, переживати вічність.

До іншої поезії на подібну тему Калинець подав як мотто такі слова Сковороди: "Існує ця велика машина, машина всесвіту, але вона — сновид і тїнь".

У вірші "Осмислення реальности" він, між іншим, пише: "Під попелом ночі / під сном у сні / спить золотий сніп / спить білий сніг". Цей "золотий сніп" Калинця означає те саме, що Стусова "золота подоба". Зовнішня дійсність є така сама у нього, як у Сковороди, вона є "попелом ночі", або "сном у сні", під якою спить внутрішня, духовна дійсність — "золотий сніп". Вона така чиста, як "білий сніг". Вона є теж такою несхопною істиною, що "тонша за волосок". Поет радить людині втікати "від сих вікон вибору роздвоєння", бо воно, себто це роздвоєння, як "чорно-біле вздовж тихої вулиці", де "одно погасиш інше виважиш" і "розуміння вечора [від] самого себе одбереш". Тут мова про напругу полюсних суперечностей, яка є базою не тільки психічного життя людини на землі, але теж підставою існування й всього видимого світу.

У циклі поезії "Стихотвори про зречення" поет, так само, як Сковорода, наголошує потребу "самовідречення", як конечну передумову самопізнання, що однозвучна з духовним прозрінням, бо тоді "півень тричі" не прокричить і людина не відмовиться від Христа, як це зробив апостол Петро пам'ятного ранку. Врешті він стверджує, що

Коли я вклонявся ладі і перунові — став людиною;
коли я вклонявся стіні нерушимій — став державою;
коли я вклонявся самому собі — став бездомним Скворородою;
тепер озираюся я на всі сто сторін пустелі.

Як бачимо, пустеля Калинця і пустеля Еліота, це цілком дві відмінні пустелі. Коли Калинець каже, що він став бездомним Скворородою тоді, коли "вклонявся самому собі", то це означає, що він, пізнавши себе самого, віднайшов у собі себе, а тим самим він віднайшов повноту життя. А "пустеля" це те саме, що у Сквороди: "Бачиш дим? Пригадай вогонь! Що таке світ? Дим вічності!"

Поет часто звертається з любов'ю до другої особи, яка мусить бути жіночого роду, бо дієслівне та прикметникове закінчення є на "а". Хто ж ця таємнича жінка, яку поет любить? Відповідь знаходимо в одній його поезії, в якій він, між іншим, пише: "Нікого попереду, нікого позаду, нікого обіч, ти могла бути тільки в мені (...)", а далі — "моїми пальцями ти сформована, з мого зітхання зіткана". Цілком отже ясно, що ця його улюблена є в ньому і його виповняє. Такий мотив любови і туги за безіменним еством відмінної статі, якої нема ані попереду, ані позаду, ні обіч, говорить нам про образ його власної душі.

К. Г. Юнг доказав, що свідоме "я" людини стоїть завжди у полюсному напруженні до його власного підсвідомого. Тому в мужчин образ його власної душі репрезентує жінка, т. зв. "аніма", а в жінок образ її власної душі репрезентує мужчина, т. зв. "анімус". З цієї саме причини зустрічаємо любовні поезії у творах, наприклад, св. Івана від Хреста, еспанського містика, чи в "Пісні пісень" Соломона у Біблії. Прикладів таких можна б знайти багато у світовій літературі.

Повертаючися до поезії Ігоря Калинця, згадаю ще цей його вірш, що дуже цікавий якраз цією тематичною символікою:

Дівчина замкнула коло вночі на зачарованому теремі кохання
здійснилося звільнення від зустрічі на стежці сну
хотів би я бачити чи стоїть придорожня капличка
чи не сумують на руїні мої ангели чорний і білий
спало під лопухом найчарівніше створіння
зрівноважилася вага вагань — зникли безголосі постаті
мир зійшов на левів — сонце вперше допало зеніту
коли я вийшов з плоти на босу траву.

Тут дівчина, образ його душі, поєднала суперечності — її роздвоєння, замкнувши коло, що є символом вічності; коли зникло роздвоєння його психіки, руїною стали ангели — чорний і білий;

тоді зникла усяка тінь, як "сонце допало zenіту". Поет упізнав, що під лопухом тіла "спало найчарівніше створіння, — його друга Людина. Тоді навіть леви стали лагідними. І поет вийшов з плоти "на босу траву" — себто у безплотне життя.

Вкінці дуже коротко треба згадати Григорія Чубая. Ми знаємо про нього досить мало. Він був ув'язнений в 1974 р., а пізніше звільнений. Його мучили як свідка на судових процесах. Помер на 33-му році життя. З досить мало опублікованих закордоном поезій, найвидатнішою є його поема "Відшукування Причетного". Ця поема є наскрізь унікальним і стилістично модерним твором, що у символічний спосіб зображує весь психічний процес прозріння нової духовної свідомости. Поема не ілюструє інтелектуальної активності людського розуму, ані не малює образів зовнішнього життя, думок, вражень чи спогадів. Всю поему треба перенести на сутність людської психіки, в якій відбувається діалог між свідомістю та підсвідомістю. Вона навіть стилістично цілком співзвучна зі змістом. Поділ психіки визначений тими двома сферами у цей спосіб, що, коли свідомість говорить до підсвідомости, поет вживає першої особи, себто безпосереднього внутрішнього монологу. Навпаки, коли підсвідомість говорить до свідомости, поет вживає третьої особи, себто посереднього внутрішнього монологу. Ляйтмотив поеми є духовна драма людини — її містична смерть (не дійсна) і нове духовне народження. Чубай закінчує поему появою когось невидимого, що каже: "Христос Воскрес", і тоді всі побачили вогонь. Закінчення монологу відбувається у множині, що є знаком колективности. Можна припускати, що майбутнє в Україні принесе загальне, глибоко духовне відродження.

На думку Альберта Камю, "бунт" є основним чинником буття людини. Він розвинувся двома протилежними шляхами в нашій епосі. На заході Європи — у вільному світі — він застряг у нігілізмі, у порожняві абсурдности світу та життя вірою в розум людини. Жан-Поль Сартр пише, що людина стала цілком вільною і мусить тепер сама себе вигадати та вирисувати собі значення свого життя, бо тільки їй призначено визначити свою власну сутність та істотність. На сході Європи, в країні "homo sovieticus", де розум підпорядковано партійним штампам і бунтівників запроторено на заслання, бунт перетворився в повноту духовного відродження. Людина "не вигадує там себе саму", не вирисовує собі сенсу життя, не визначає своєї сутности. Вона пізнала себе і віднайшла себе, а передусім віднайшла значення свого життя — свою дійсну сутність та істотність, — вона духовно виросла понад себе саму.

Наймодерніший поет України, Валерій Ілля, у статті "Структура чи душа", найкраще висловив цю різницю: "Відсутність християнської релігійної бази в будь-якому з проявів європейської культури

говорить про неорганічний характер цього прояву, або є ознакою її занепаду". Він твердить, що

... побачити справжнє обличчя світу за допомогою розуму неможливо. Нам ніколи не створити у просторі чогось такого, як, скажім, дерево чи зірка. Ми можемо тільки відтворювати і деформувати та руйнувати. Проте великі душі в цьому світі не можуть не відчувати таємного потягу до суті предмету... Так твориться нова реальність, а не відображення реальності. В такий спосіб художник наближається до суті предмету, її ідей, до Бога...

В. Ілля вважає, що "справжнє світовідчуття має надприродний характер... в своїй основі має потяг до безконечного, до надчуттєвого переживання душею Бога".

Я закінчу мої міркування словами Ліни Костеко, яка ще 1957 р. написала в одному зі своїх віршів, що "столочена катастрофами земля промінює. Промінює цвітка і дерево і людина. Цей образ промінюючої землі всепереможний". Пізнавши цю силу, поетка дописала:

Справжня сила — довше під спудом
наростає, гартує волю.
Хай міцніють руки й груди,
щоб підняти велику долю.

І наші правозахисники підняли велику долю.

ДЕСЯТА СЕКУНДА

Борис Тенета

Петро добре не пам'ятає, як вирвався з материних рук, вилетів з хати й опинився на знайомому, незвичайному тепер, вокзалі.

Тут містився штаб і польовий лазарет, і коли пішли перші тривожні чутки, що насідають козаки, — люди поодинці йгуртом сунули сюди... Прямо на підлозі, на пероні, за водокачкою, ховаючися від в'їдливої шрапнелі, сиділи вони купами, палили цигарки й сперечалися, вгадуючи колір та місце розривів.

Здавалося, що вони зібралися тут, щоб спокійно поговорити й розійтися, та приходили відомості з фронту, зі штабу приносили наказа, і люди мовчки шикувалися в ряди. Їм видавали винтовки й набої, хтось говорив їм на прощання чотири-три коротеньких, як куля, слові, густо пересипаючи їх генеральськими та білобандитськими матерями, і махав рукою. На хвилину ставало тихо, люди кидали цигарки й прислухалися до далекого гуркоту.

— Айда! — махали ще раз і ті, що зоставалися, кидали вгору шапки, а фронтовики невмілими рядами, стукаючись винтовками, сходили з перону й танули в імлі.

На вокзалі на мить ставало тихо, аж поки хтось співом чи жартом не порушував тишу. Тоді одразу починали говорити всі, — ніби навмисне голосно кричали.

Іноді з лазаретної кімнати чути було крики поранених; це лікар з панцерника й сестри віддирали від засохлих ран чорне шмаття. Іноді виносили мертве тіло.

Та ніхто на це не зважав: було тривожно, і безсонна ніч підводила під сухими, гарячими очима сині смуги і викликала нервовий сміх. І лише матроси, що приходили сюди за наказом, чи приносили пораненого товариша, навівали тишу і спокій.

Суворі й поважні приходили вони через залю, стукаючи об перон своїми короткими винтовками і навіть їхні тіні, що відбивалися на білих стінах, були різкі й сповнені кам'яної певности.

— Які новини з бою? — важко підводячи голову з підлоги, запитував їх хтось.

— Ніяких! — відповідали гостро й простували через розкидані сонні тіла до телеграфної, — там сидів Начштабу.

Місячник *Життя і революція*, кн. XII, грудень 1928 р. Зберігаємо мову оригіналу. — *Ред.*

— Дисципліну знають, — хвалили їх.

І від того, що вони, матроси, такі спокійні, суворі й "знають дисципліну" — всі заспокоювалися й ставали певнішими перемоги.

Дивлячись на військових, що приходили вільно з вокзалу, не вірилося, що є небезпека та що набої можуть потрапити сюди.

І набої справді не поціляли. Вони з ревом і зойком пролітали над вокзалом і вибухали десь далі.

— Міст обстрілюють, — зауважив Петро.

— В панцерник, гади, мітять, — повернувся до нього матрос з перев'язаною рукою: — та ми, мабуть, їх раніш намацаємо! — виширив він зуби. — Ех, шкода, що поранили мене.

— А ти чим був? — підсунувся Петро.

— Третім номером, — відповів той і пояснив: — це набої подавати.

— Важко? — по-робочому запитав Петро.

— Коли як, — усміхнувся матрос. — В інший день, як тарану висушить, а іноді — весело... Ей, кого принесли? — крикнув він раптом до товаришів, що обережно переступаючи, несли когось у матроській шинелі до лазарету.

— Сидоренко ногу оставив...

— Тоже третій номер, — повернувся матрос до Петра, — з "Кицьки". Я при першому орудії був, — і раптом додає, трохи подумавши: — скучно тут, піду, мабуть, додому... Ти сам? — запитав він.

— Сам.

— Ну, то ходім, за Сидоренка станеш. Зараз наші вийдуть...

Піди по рушницю!

Коли Петро повернувся, всі трос вже чекали.

— А в підштанники не наробиш?

Спочатку було страшно і здавалося, що кожний набій, що гуркотів угорі, неодмінно зачепить і одірве голову. Але скоро він звик. Почував себе зовсім як на заводі. І коли-б не дзвін у голові та не безперестанне пересування панцерника, — було-б зовсім, зовсім так, ніби подає не набої для сварливої "Кицьки", а носить важкі болванки: — три кроки вниз, потім знову з набосом до гармати і знову назад.

Важко й захекано бігав червоний панцерник з веселою співучою матроснею, від вокзалу до мосту й назад, зупиняючись лише на мить для того, щоб ударити з старої англійської шостидюймовки, що прямо колесами стояла на платформі.

Після кожного пострілу, по-старечому кашляючи й поскрипуючи, панцерник пересувався далі й знову стріляв під веселі матюки та жарти одчайдушної команди.

Гармата, приперта лафетом до стінки, підстрибувала вгору,

розлютовано дрижала, а другий номер, — рудим пір'ям зарослий матрос закладав все нові й нові набої.

— Два більше! Один ліво! — вигукував командир: — Перше! Кицька!

І кожного разу рудий матрос смикав "Кицьку" за хвіст і вона підстрибувала, кричала, бризкаючи огнем і димом.

Петро що-хвилини бігав від зарядного коробу до гармати, підносили гранати та відносили пусті набої.

— З тебе буде добрий моряк, хлопче, як-що не вб'ють, — повернувся рудий матрос, — виростеш, людиною будеш...

— Мені вже вісімнадцять! — образився Петро.

— А! то, значить, не вб'ють, — засміялися матроси, — ти не бійся.

— Тільки нижче присідай...

— Самі присідайте... та не забудьте чопа забити, щоб ззаду душа не витрусилася.

Петро ще трохи сердився на матросів за глузування, але немає де правди діти: ще й досі, коли ворожий набій з урчанням пролітав над головою, якась непереможна сила смикала його за ноги й шию і він, зігнувшись, присідав.

Це розважало матросів і вони ніяк не могли заспокоїтись:

— Петька, пугало летить! — кричав хтось з них між двома пострілами, — тримай, бра, штани!

Спочатку Петро лише соромливо мовчав, потім став відгризатись і сам зачіпати найменш язикатих. А вже через шість бойових годин подружився з командою, почував себе воякою, не гіршим за першого ліпшого матроса.

— Не вилазь даремно! — кричали на нього матроси, коли він, вже осмілівши вискакував з вагону. Але Петрові все було цікаво: він бігав до кулеметного вагону, вилазив на дах і дивився в п'ятьму на кучугури.

Там, за вокзалом, аж на пісках, за болотами, наступали козакі — дика дивізія Шкура... Червоні розриви шрапнелі й метушливі вогники пострілів відзначали лінію бою.

— Даремно й стріляти, — подумав Петро, — однаково не влучиш.

Він стояв на панцерному вагоні поруч з телефоністом.

— Будемо стріляти, товаришу телефоніст? — запитав він. — Хіба так потрапиш!

— А побачимо, — відповів той і опустив бінокля.

І ніби у відповідь їм, різке полум'я вдарило десь позаду, — в повітрі війнуло піском, і враз ніби спалахнув увесь світ і провалилася земля. Петро почув, як його ноги підняло вітром угору й перекинуло через голову. Розбитий і обпалений, учуваючи на зубах

присмак землі, диму й полум'я, він покотився вниз.

— Прямо в набой! — почув він над собою гомін і розгублену біганину. Хотів підвестися, але над головою знову і знову — три рази зряду пролетів вогонь — боляче вдарило в груди землею й болотом і стихло...

Потім знову почув він вигуки й тупіт, і гаразд ще не розуміючи, що трапилося, підвівся з розбитих колін і, шкутильгаючи, побіг на голоси.

Йому було соромно, що він кинув гармату: подумують, що втік. І він біг перечіпаючись через шматки невідомо звідки прилетілого клубка покрученого заліза, і падав у ями.

Вже підбігши, зрозумів усе: на тому місці, де стояла гармата, розкрилася яма. Вона ще куріла. Люди, як мурашки, потривожені в своєму мурашнику, купами збігалися сюди.

— Командирові ногу відірвало!

— Ніхто не врятувався, — почув Петро.

Бліді й заанімілі стояли люди навколо свіжої могили, аж поки не прокричав чийсь хриплий голос:

— На місця! Перевести поїзд на другу путь! Одчинити третій вагон і перенести кулемети.

Люди, ніби хтось раптом розв'язав їх, заметушилися, розбіглися в різні боки: один Петро стояв непорушно.

— А ти що?

— Я з "Кицьки", — відповів Петро.

— Де був? Як zostався живий?

— Ходив на перший кулеметний... не знав, — ніби просячи вибачення за те, що остався живий, сказав Петро, — я не знав, що...

— Хто дозволив відлучатися? — спитав суворо знову той самий голос.

— Перший номер.

— Добре, я питаю.

Та щось пригадавши, новий командир махнув рукою:

— У нас з третього кулеметного багато людей побито. Хочеш zostатися?.. — і додав: — Поможи перенести до лазарету поранених.

В штабі їх зустріли стривожено. Що сталося? Вибух чутно було аж сюди, за дві верстви...

Тихо й обережно перенесли через притихлу залу командира.

Сіре обличчя, заплочені очі — як мертвий, але коли обережно поклали на стіл — розплющив очі. Прошепотів тихо з зусиллям, відриваючи губу від губи:

— Покличте Начштаба...

— Ми зараз покличемо, — нахилився до нього лікар, — тут трохи треба...

- Мені ніколи...
- Треба зробити зараз-же — буде пізно.
- Мені треба... робіть, що хочете.
- Так не витримаєте...

Тоді командир, ламаючи стиснуті зуби, підвівся на лікоть і голосом, з якого матроси пізнали знов свого командира, — вилаявся довгим і дзвінким матюком.

— Буде живий! — штовхнув Петра ліктем матрос: — Хай мене грім вдарить, буде живий, — підморгнув і побіг.

— Сходіть по Начштаба! — крикнув і собі лікар, але командир не заспокоївся:

— Ріжте, коли вам кортить... — в красний хрест і в господа бога... Кажу я, сукиного сина, — кидав він кров'ю, що-хвилини витираючи посинілі вже губи.

Чорна кров мочила біле простирadlo й червоніла на нім гарячими плямами.

— Начштаб... — прохрипів поранений.

І Начштаб нахилився до нього.

— Ну? — запитав суворо: — Швидше, мені теж ніколи...

— Не поспішай, ще поживеш, — всміхнувся поранений. — А я може не встигну...

Лікар знизав плечима й почав поратися біля ноги. Швидко і впевнено батував і різав.

— Що? — перепитав нетерпляче Начштаб, нахилиючись ще нижче. І командир, обнявши його шию волохатою, безкровною рукою, шепотів запінені, розшматовані слова:

— Шостидюймовки... наші не дістають... сто набоїв зосталося...

— Тихше! — сказав Начштаб.

Командир на хвилину замовк, прислухаючись до лікарської роботи; обличчя його раптом стало спокійним.

— Даремно ріжуть, — сказав він, ніби говорив про когось стороннього, — щоб їх... однаково крові багато вийшло. Виводь людей через міст. Наші хлопці прикриють. Поки ще паніки не підняли. Робітники самі не вдержуть, а наших мало... Мало наших, а головне... і...

— Добре, — хитнув головою Начштаб, але командир вже не чув його. Витягнувши шию, він наказував комусь широко розплющеними очима:

— Перша... друга... Два право!

— Давайте, що треба, — крикнув Начштаб, вибігаючи з кімнати; його вже давно чекали...

З апарату Морзе білою стрічкою вибіг наказ: — відступити, захопивши поранених.

З операційної чути накази командира. Все тихше й тихше.

І коли через хвилину Начштаб знову заходить туди, лікар, знімаючи червоного халата, каже:

— Уже...

Начштаб круто, на закаблуках повертається і йде. В дверях його зупиняють матроси. Вони мовчки, ніби соромлячись, запитують.

— Уже, — каже Начштаб і матроси, скинувши на плечі свої винтовки, важким кроком вгинають землю, — йдуть через залю до перону.

— Почекайте! — кричить Начштаб, — я передам на панцерник наказа, — потім додає, повертаючись до Петра:

— А ти підеш на фронт; передаси батальйонному... — і йди до телеграфної.

За хвилину він виходить знову:

— Хто з товаришів піде з нами на міст?

Темні постаті підводяться з підлоги, гримлять винтовками, чути стривожені голоси.

Білі розриви набоїв, що все ближче й ближче лягають коло штабу, освітлюють чорні кашкети, сорочки й де-не-де матросів у синіх безкозирках. Люди тихо виходять на вулицю і рушають.

На станції залишається лише Начштаб і десять матросів.

Телеграф по-старому вистукує: приймає й подає білою, рівною стрічкою відомості й накази.

— Ну, айда, — каже Петрові Начштаб. — Хай присилають відомості й тримаються до світу.

Петро виходить на спорожнілий перон, переходить колії. Ззаду своєю одинокою гарматою рідко б'є панцерник; він нагадує тепер сліпого на одне око, а спереду, десь у пільмі, на кучугурах, лежить піхота; вона ще нічого не знає...

II

Ранок, цілий день і другу вже ніч навколо Супоївки кружляло гримуче коло. Воно то розходилося, то вужчало — вихорилося й дзвеніло.

По хатах не спали; тієї ще ночі чоловіки, відкопавши рушниці, пішли до станції й вже другу добу прислухається Супоївка до стрілянини.

Втретє за цей місяць переходить вона з рук до рук, і всі вже звикли до настирливих, та зовсім не злих куль, до гучної, та зовсім нешкідливої шрапнелі. Лише жінки прислухались до стрілянини, чекаючи недобрих вістей про своїх. Дітвора-ж, відчуваючи всю незвичайність цих днів, визволилася з-під влади старших, і, гасаючи по вулицях, бавилася в пилюці, інсценуючи жорстокі бої.

І коли раптова шрапнель освітлювала вулицю, вони, як маленькі чортенята, радісними вигуками вітали її. Тоді стукали хвіртки, чулися погрози й лайки, і жінки починали бігати й рятувати дітей.

— Біжіть додому! — кричали благально матері, але діти, що пережили шасливо за свій коротенький вік уже вісім влад, пережили по-над два десятка боїв, не бояться ні матерів, ні артилерії. Вони як курчата розкочуються завулками, городами і, присівши десь за каменем, стежать за подіями цікавим оком і, радісно вітаючи кожний новий вибух, біжать крізь пісок і дим збирати гарячі ще скалки.

І лише голод заганяє їх галасливих і збуджених, до хати. Вони навіть ладні скуштувати чергової хльости батьківської, жорстокої, як пас, долоні, але добре знають, що ні батьків, ні старших братів немає. Мати-ж, заклопотана чимось іншим, лише покричить на них і побіжить чи то в льох, чи то до корови, злиденної й кволої, що вже другий тиждень не була на вигоні й тепер жалібно мукає, прислухаючись до далекої, глухої канонади й лунких розривів шрапнелі.

Бої йшли десь далеко, та перед двома днями фронт наблизився, і всі пішли з рушницями. Страшніша за бій була думка, що козаки ввірвуться в селище, — тоді почнуться арешти, труси, а після сьогоднішньої ночі — й гірша кара.

А бій? Хай-би собі стріляли хоч рік. Селище спустіло. Навіть залізничники, спокійні й лінівні, покидали свою чорну з зеленими галунами форму, одягли сорочки й, туго підперезавшись широким ремінем з мідяною бляхою — ще від старого часу вибитим орлом — рушили в похід. Навіть підлітки, почекавши, коли батьки повернуть за рік, з погрозами й лайками вирвалися з хат.

Зосталися малеча та жінки.

Майже до вечора ніхто не знав, як ідуть справи; зрідка прибігав хтось додому перев'язати легку рану, і тоді жінки оточували хату, тулилися під стінками, чекаючи поки той вийде. Але найчастіше відповідь була — не знаю.

І коли вночі повернувся з перебитою рукою Семен Дудка, тривожні голоси оточили його:

— Як наші?

Він нічого не відповів і лише в хаті, важко сівши на табурета, глянув на стурбованих жінок.

— Готуйтеся гостей приймати... Відступаємо.

Стало тихо. Як то відступають? Не розуміли — здавалося, що шуткують. А де-ж чоловіки?

Степан Дудка лише рукою махнув:

— Перекажіть Маланці Костурчисі, що як ішов, бачив — коло депа Івана її вбито. — І, повернувшись до жінки, мовив: — Перев'язи руку. А ви йдіть та на своїх чекайте...

Але жінки стояли, ніби не розуміючи. Здалека долітала метушлива стрілянина.

— Ідіть по хатах!.. Вдосвіта будуть повертатися... Та дітей позбирайте! Налетить козачня — погано буде. Зачиняйте двері!

До хати приходили все нові й нові — забігали розпитати, чи не бачив, чи не чув чого про сина, або чоловіка. Питали:

— Може протримаються ще? Щось дуже вже близько стріляють...

І справді вже ясно можна було розрізнити кулеметне татакання на болотах та рвучкі залпи матроського загону за заводами.

— Женуть наших? — спитав хтось.

Тепер це розуміли вже всі. Кулі, що раніше пролітали високо над головами, цокали тепер об стовби, залітали в хату. Стояти тут було небезпечно.

Розходились.

Бій ішов вже під самими вербами, на межі городів і болота, вздовж шосе.

Над селищем пролітали останні гранати з панцерника — за ліском стукотів козачий кулемет і в передранішній млі видно було, як на горбах по той бік плавнів купчилася ворожа кавалерія. Вона, мабуть, чекала лише наказу, щоб нестримною лавою атакувати шосе.

Окремі піхотні частини вже відходили з фронту, і вояки розпоросненими купками проходили повз перелякані дімки.

— А де мій? — чулися слова.

— Десь там — на правому фланзі, — махав хтось рукою в далечінь.

Це було страшно, знали, що там, на правому крилі, одчайдушні матроси й молодь ще відбивалися, прикриваючи відступ.

Панцерник — остання надія й пишнота червоних — підтримував їх гарматним боєм. Та бій що-хвилини танув.

Люди все відходили, їхня хода прискорювалася, а ворожа кавалерія все ще непорушно й грізно стояла на горі.

І цей хвилинний перепочинок був страшніший і нервував більше, ніж метушня.

Хай-би наступали вже, а то невідомо, на що чекають вони. Куди йти й для чого?

Жінки не витримували цієї непевної тиші й, побачивши в лавах близьких, з криком вибігали на вулицю й ламали руки.

З рядів тоді чулися суворі й злі слова, і вони побитими собаками відступали до парканів.

— Бережи малих, — чулися вигуки, — поки повернемося.

— Ой, не йдіть, — гукали жінки, і де-хто з бійців, не дивлячись в очі товаришам, відходив у бік і кидав рушницю. Придушені до

землі страшною вагою, вони лізли до своїх хат. Їх не затримували, їм нічого не говорили, і лише іноді летіло в спину:

— Патрони віддай!

І той вертався і віддавав патрони.

Здавалося, що в тому натовпі не було ні боягузів, ні героїв — всі робили те, що треба було; хто міг — ішов, хто міг — залишався.

— Швидше, — кричав, проскакуючи на хиткому, п'яному коні, матрос. І люди поспішали, шкутильгаючи і падаючи, але міцно тримаючи рушницю й торби з набоями.

— Біля мосту ще будемо відбиватися, — говорили. Але вже на вокзалі нежданна вістка пролетіла жахом: з лівого фронту знялася махнівська кавалерія, і козаки прямо берегом мчать сюди.

Тут нікого вже не було; штаб на панцернику, і лише один телефоніст і матрос сидять, вартуючи телеграфний апарат.

Деся поблизу, по-горобиному, квапливо захвилювався Максим і раптом затих.

З гиком і свистом, тікаючи на міст, промчалася махнівська кавалерія.

— Відріжуть! — скрикнув хтось.

Все захвилювалося; обважнілі, було, ноги знову — без усякого наказу — побігли. Почали кидати рушницю, набої. Поспішали, широко розмахуючи руками, з витріщеними очима — падали, і вже не піднімалися. Хтось пробував наказувати, загрожував револьвером, але люди стрибали, налітаючи один на одного...

Частина повернула назад, пробиваючись до своїх хат, але під самим депом запахали постріли і заскреготали кулі — там були вже білі.

Метнулися знову до мосту і вже там матроси зупинили. Люди лягали вздовж колії, на болоті, і Петро з розбігу потрапив у воду. Холодна вода, бризкаючи, освіжила обличчя.

Далеко за Дніпром небо вже світилося і легкий вітер підіймав з болот тумани. Літній день починався, як завжди тихо й спокійно. Деся у городі, за мостом, голосно й тонко гукала "кукушка".

— Зовсім як зозуля, — подумав Петро й витер обличчя...

— Вмитися, — спала чомусь думка. Але несподівано почалася стрілянина і, він піднявши голову, побачив, як з-за кучугур, розтягшись нерівною стьождкою, мчали козаки. Вони щось вигукували — скакали божевільно швидко. Вже ясно видно, як вони вимахують шаблями й підбурюють коней, стискаючи синіми ногами ребра. Але майже ніхто не стріляє, люди лежать, як скам'янілі.

— Стрільай, сволото! — рвануло повітря, і рожеві вогники, ніби нехотя, пробігли колією.

Що-хвилини прикладаючи до гарячої щоки ложе — Петро стріляв. Рушниця боляче била плече, але золотою, веселою струж-

кою вилітав набій і кортіло стріляти знову. Стріляв, стиснувши зуби, безнадійно поціляючи все в одного і того-ж козака.

Та козак, перекочуючись із горба на горб, не падав і здавалося, що цю скажену атаку спинити не можна.

Не можна спинити. І в одчаї Петро закладав усе нові й нові обойми.

Нарешті, проклятий кінь метнувся вгору і впав, збиваючи ногами пісок; придушений ним козак не підвівся.

Петро полегшено озирнувся.

Поруч прямо в болоті, сховавшись за камінь, лежав випадковий матрос.

Він стріляв зрідка, довго приціляючись, вичікуючи, поки ворожий кінь, перечепившись, на мить не притишить ходу.

Тоді, прижмурюючи око, він бив спокійно й рівно і кожного разу виглядав і задоволено посміхався. Після кожного його пострілу у ворожого коня ніби виростали крила, він злітав угору, потім ламаючи ноги, важко падав на землю.

— Бий в коня, — підморгнув Петрові матрос. — В людину важко поцілити... Дивись.

Петро підліз до нього, і матрос знову, вистрілюючи, збив ще одного. Петро націлювся й собі, тепер була певність, і рушниця твердо лежала на долоні.

— Ти не так, — сказав матрос. Але раптом рушниця застрибала й виприснула з рук і він, скорчившись, ойкнув і схопився за живіт.

— Тебе поранено, — метнувся до нього Петро, випускаючи рушницю.

Матрос у відповідь люто заматюкався і, плюючись червоним, закричав:

— Стрільай, сволоч! Не бачиш?..

Петро вистрілював, а матрос закричав знову:

— В коня бий, в найближчого. Не поспішай.

Залишаючи червоні плями на камені, він осідав все нижче й нижче.

Петро стріляв раз за разом, але козаків не меншало, — з-за кучугур бігли все нові.

— Тікай до насипу, — прохрипів матрос і, витягуючи з кишені гранату, простяг до Петра: — Кинеш, коли оточать. Вибухне — десять налічиш... Ну!..

— А ти? — зупинився Петро.

— Я... Тікай, коли наказують, — визвірився він на Петра.

Думати було ніколи: чулося вже хропіння коней... Козаки голосно перегукувалися і напружуючи в-останнє коней, кричали:

— Стий, не втечеш!

Петро біг, чекаючи що-хвилі рубаної смерті, біг, задихаючись і почувавши, що серце переповнило груди й важко застукало в голові. Здавалося, ще крок, і воно розірветься. Але він пробіг ще кроків сорок і скочив на насип.

Оглянувся. Козаки, ниряючи під коней, дорубували поранених. А там, де Петро кинув матроса, як тхори над зайцем, вовтузилися люди. Раптом оскаженіла, перемішана з огнем і водою, купа метнулася з ревом угору, і круг вихоря в передсмертному конанні, розриваючи переплутані кишки, забилися коні й люди...

З-за горбів, не зустрічаючи вже відпору, прямо на колії насувалися тачанки.

Не боронилися вже... Бігли, не оглядаючись.

Праворуч ще греміли рівні, ритмічні залпи, — то, відстрілюючись, пробивалась остання заслона матросів. Петро саме їм відносив наказа триматись до ранку...

І ранок прийшов. Тихий, прозорий, з білим молоком над болотами, розгортався він, по-літньому радісний, і коли Петро впав, то побачив рожеве небо й білі хмари.

Розбита нога майже не боліла, і приємно було так лежати в бур'яні.

— Невже поранено? — здивувався Петро й помацав ногу: кров не текла. — Рикошетом, — подумав.

Десь поблизу на болоті дико й непотрібно крикнув кулик, а над мертвим, що спав у холодку, почувавши кров, кружляли зелені мухи. Таких самих бачив колись Петро над трупами втоплених кошенят.

Він відігнав мух і вдруге намацав гранату... Десь далеко, по той бік мосту, зовсім не турбуючи мух дзвонили таврійські тачанки. Все далі й далі...

Петро тихо лежить і дивиться в небо. Небо високе й синє. Недалеко знову дико й настирливо крикнув кулик...

— Проклятий кулик, — подумав Петро, і той слух'яно затих...

Тиша. Якась незвичайна синя тиша насувається з високого неба і Петрові стає страшно. Він підводить голову, але навколо лише німота, мертвий спокій. Білі чайки беззвучно літають над водою і, кружляючи, сідають біля нього.

Петро кричить, хоче злякати їх, але голос уривається коло самих уст.

Тоді він намацує камінь і кидає в них; вони злітають угору й знову сідають біля нього, схиливши на бік голови й дивлячись на нього своїми розумними чорними намистинками. Йому здається, що вони сміються з нього.

Тепер він помічає, що жодного звука не чути над Дніпром.

— Може я вмер? — думає він і хоче підвестися, але руки й

ноги не рухаються і так добре лежати непорушно. Та він, напружуючись усім тілом, підкидається вгору й сідає...

— Де-ж наші? — думає він, озираючись. Підвівся — але нікого не було видно.

Бій стих; лише залпи, як грімкі кроки якогось велетня, насувалися й ставали яснішими.

Вони все наближалися і, нарешті, перший матрос перебіг і ліг поруч Петра.

— Панцерник за мостом уже... тікайте за заводи! — скрикнув Петро.

— Нам нікуди тікати, — там уже білі, — відповіли йому.

Матроси діловито розташувалися за камінням. Вони спокійно й методично по команді закладали набої. Це був справді останній бій.

— Тікаймо, я тебе проведу, — підліз Петро до матроса. — Заховаємося в мене.

— Хіба тебе поранено? — спитав той і вистрелив разом з усіма. Потім, заклавши нову обійму, повернувся до Петра знову: — У нас ще по двадцять патронів. А в тебе? Лягай!

Невідомо звідки підлізло ще де-кілька робітників.

— Бережіть патрони — наказали їм.

— Навіщо? — подумав Петро, — все-одно вже. — Але все-ж залишився з цими божевільними і вперто стріляв.

Небо рожевіло все дужче й дужче, і коли край сонця звівся над Дніпром і почервонив голови високих станційних тополів, — командир звівся на весь зріст.

Він оглянув Дніпро, недосяжне місто за ним, і попрощавшись з товаришами, махнув матроскою.

Петро глянув угору...

Високо в небі летіли гуси...

— Останнім патроном... Плі! — крикнув командир, і узявши за дуло коротку винтовку, рушив на тачанки, кавалерію й кулемети.

Далі буде

МИСТЕЦТВО

ВИСТАВКА ЙОАННИ ВИННИКІВ І ЮРІЯ КУЛЬЧИЦЬКОГО В ПАРИЖІ *

Марта Калитовська

У жовтні 1987 р., впродовж двох тижнів мали ми нагоду оглядати виставку двох наших мистців, колишніх парижан — Йоанни Винників і Юрія Кульчицького. Була вона відкрита в новій просторій залі засідань при катедрі св. Володимира в Парижі.

Виставка була не так завершенням їхньої творчості, як новим етапом мистецьких шукань. Коли йти логічно за тезою, що мистець є доти молодим, доки є творчим, тоді обоє мистців нічого не втрапили зі своєї молодості. Навпаки, вони розкрили перед глядачем нові аспекти, та нові шляхи їхніх мистецьких розшуків та відчужань, надаючи їм форму повної завершеності. Їхні твори — вислід довгої і тривалої праці, базованої на глибокому досвіді в різних галузях мистецтва. У них збережений зв'язок з українським коренем, з його світовідчужанням, його символікою, виявленою в модерних, спрощених формах. Краківська академія була для обох мистців сильною базою, але шлях у лабіринті мистецтва кожний з них найшов упертою працею, збагачуючи свій досвід глибокими традиціями українського мистецтва.

Йоанна Винників показала свою мистецьку особистість у зовсім новій ділянці, а саме в килимарстві. Назва може бути умовна, бо дійсно тут немає нічого спільного з тканими килимами. Тут творча рука мистця добирала куски різних тканин, майстерно їх зшиваючи. Вони втілені в композицію і дають у висліді сюжетну картину, яка діє своєю безпосередньою експресивністю. Мисткиня дала їй теж відчуття тривимірності. Кожний найменший деталь тісно пов'язаний з цілістю сюжету, надаючи йому рівночасно поетичного і уявного аспекту.

---

* Мистці Йоанна Винників і Юрій Кульчицький тепер мають спільне мистецьке ательє в бувшій садибі Розалії та Володимира Винниченків "Закуток" біля містечка Мужен на Блакитному побережжі у південній Франції. Йоанна або Іванка Винників народилася 1912 р. в Нижниках у Галичині. Була ученицею відомого мистця Олекси Новаківського у Львові. Від 1948 р. жила і творила в Парижі. Юрій Кульчицький народився 1912 р. в Кульчицях-Шляхетських біля Самбора. Студіював у Краківській академії мистецтв. Від 1947 р. жив і творив в Парижі.

Килими з українськими сюжетами (трійка танцюристів чи група дівчат), виконані з розмахом, дивували своєю майстерністю виконання, особливо в групі дівчат зображених у хороводнім танку, де постаті заходили тісно одна за одну і чергувалися — половина ноші і профіль облич.

Оригінальний і притягаючий є килим *В дзеркалах нашого городу* з коником в центрі на широкому квадратному полі. Живо нагадує він наших гуцульських коників на старих писанках, де він, на чорному тлі в центрі писанки, такий дитячо-наївний, символізує одночасно хату, землю і тугу за простором. А в широкому поясі, що оточує квадрат, атрибути і символи тої нескованої природи: пташки, риби, ящірки чи просто листя дерев. Цілість має в собі щось надхненне і поетичне. Килими Йоанни Винників, як теж образи і коляжі Юрія Кульчицького, втішалися великим успіхом уже весною минулого року в Мужені, на півдні Франції, виставка ця знайшла відгук також у німецькій пресі.

Кульчицький усе дивує своїми пошуками в різних галузях мистецтва, як також своїм бажанням висловлюватися все по-новому, а це значить у мистця не тільки пізнавати, але й стриміти до вершин.

Маючи за собою такі ділянки як грав'юра, кераміка та емаль, він дає теж вислів у коляжах, досягнувши й тут цікавих ефектів. Але на виставці у Парижі він висловив себе головню як маляр. Понад тридцять акварель і гвашів — вислід праці останніх років. Зразу вражає, що мистця цікавить не так сам сюжет і персонажі як такі, але композиція цілоти. Найчастіше три постаті завершують пірамідальну структуру. Пастелеві кольори — з перевагою синього, сірого та білого — домінують, але тематика деяких композицій, як маріонетки чи карнавал, дає цілу гаму сильних контрастів чорного, червоного, жовтого і білого кольорів і підкреслюють трагізм сюжету. Вражає легкість і прозорість композицій. Жіночі постаті виступають досить часто і саме вони символізують зв'язок з їхніми традиціями та є носіями глибокого відчуття родини і суспільства (так як часто присутній у сюжетах кінь символізує творчий зліт та бажання свободи). Тема чи назва твору є тільки претекстом для вияву того почуття, яке турбує в даній хвилині мистця. Подібно як поет, який має можливість висловити своє відчуття словом, але часто воно лише умовне та персональне і зрозуміле тільки тим, що його відчують.

Кульчицький буває теж експресивний і запальний, коли поглянути на його *Комедіантів*, *Маріонеток* чи *Карнавал*, де сильні контрасти підкреслюють трагізм сюжету. Грубі мазки сильних кольорів, у тому багатому чорному, дають карикатуру, через яку саме пробивається трагізм.

Найновіший жанр Кульчицького — наклеювання. Особливо

Йоанна Винників: *Килим*

сильне враження дає *Розп'яття Христа*. Вузькі паски, наклеєні тісно з повторюванням того самого сюжету, дають у висліді картину немов бачену крізь призму. З цілості його творів лишається головно в пам'яті гама пастелевих кольорів, гармонійність композицій, що часом вражають майже архітектурною строгістю.

Творчість обох мистців найшла вже давно признання на Блакитному побережжі в Мужені, де вони живуть.

Професор філософії та літератури, мистецький критик Франсіс Легран (Francis Legrand) написав з нагоди їхньої останньої виставки в Муніципальному музеї в Мужені рецензію, яка може бути теж передмовою до монографії обох мистців. Подаю тут його основні думки:

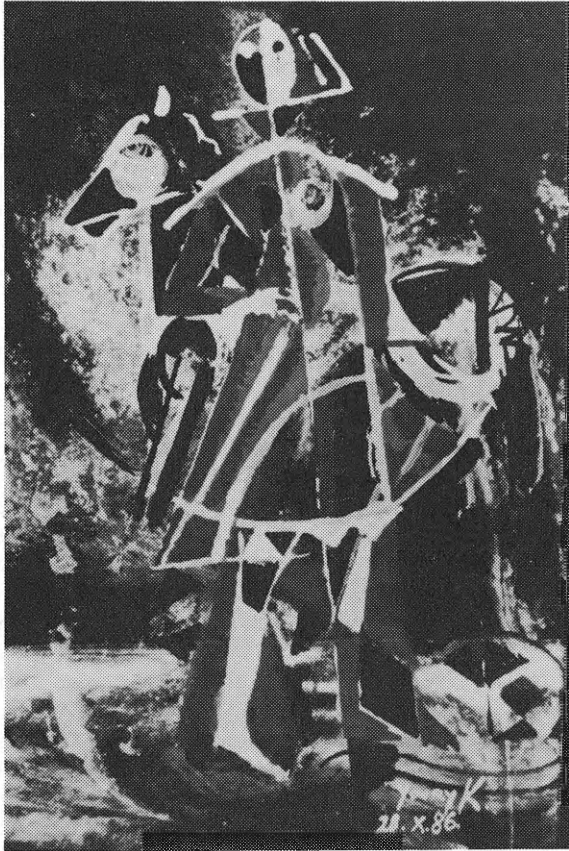
По стількох роках присвячених мистецтву, особливо килимарству, Йоанна Винників досягає своєрідного класицизму. Коли глянути на її останні творчі праці, перше, що приходить на думку це рівновага, гармонійність і потужність. Її відчуття композиції і архітектури дає у висліді незвичайно важливі твори. В добі, яка дуже часто позначена мистецтвом звуке-

Юрій Кульчинський: *Коляж*

ним у своїх вимірах, Йоанна Винників сміливо вибирає монументальність: хоч її килими барвисті, вони в драматичній тональності, глибоких чорних, згушених синіх і червоних кольорах, та широко простеленім бежевім чи сірим тлі, що тим більше підкреслює чистоту і радість білих барв. Коли Йоанна komponує їх на базі дуже дбайливо випрацьованих рисунків, вона шукає рівночасно строгої рівноваги цілоти композиції, як і динаміки ліній невимушено вертикальних, похилих чи вигнутих, залежно від теми сюжету або вражливості вибраного матеріалу. Йоанна використовує чутливу м'якість оксамитів і фетру, блискучість атласів і шовків, суворість льону і конопель, відпорність дамаських тканин, чи теж тремтіння тафти. Ці прикраси наділяють цілість твору особливим життям, яке міняє візію глядача. Тоді, коли в килимарстві стібами тяглість тканини на станку надає цілості вигляду образу, куски матерії, зібрані для відтворення внутрішньої візії Йоанни Винників, надають цілості незвичайно живоно виразу так, наче б кожний елемент мав свій власний рельєф. Він на коротку віддаль розпли-

Юрій Кульчинський: *Гваш*

вається в композиції, надихаючи її свосерідним життям з дуже особливим тремтінням. В цей спосіб тканини без душі, ось як перкалі фарбовані під мarmor є піднесені до ряду шляхетних матерій. Геній мистця є на те, щоб перетворити все, що без душі і вартости, в основний елемент глибокої і динамічної гармонії. Суть творчости є в тому, щоб збагнути, що саме може об'єднати безладні деталі та перемінити їх в зорову симетрію, де все видається самозрозуміле й глибоко потрібне. Надхнення Йоанни Винників є багате в драматичне напруження, розгорнену велич і ту глибоку радість, яка має своє коріння в житті. Можна назвати це ліризмом, але він є завжди підкорений вимогам і бажанню дійти до потужности, успадковваної від далекого українського кореня. Це мистецтво проникаючої землі та загубленого раз назавжди дитинства. І бачимо немов подвійну ілюстрацію

— сили, які походять з надер землі та які нами рухають, і сни, які нас кличуть.

На закінчення Легран висловлює такі свої побажання:

Хотілось би, щоб ці твори, так вміло скомпоновані, такі барвисті та декоративні, носії почуттів і вражливості, були виставлені в приміщеннях, гідних їх величини і сили. Хотілось би мати хоча б якесь серійне видання. Безперечно, воно ніколи не замінить контакту ні живучості тканин, воно змаже їхній рельєф, але воно дозволить якнайширшій публіці мати зв'язок з правдивим мистецтвом, молодим і чутливим.

Подяка Йоанні Винників за служіння Людині та Красі.

Про малярство та про різноманітність творчості Юрія Кульчицького Легран висловлюється так:

Юрій є різноманітний, але одночасно сильний. Яку ділянку мистецтва він не трактував би, найдемо все дух синтези, розуміння композиції до того ступеня, де реальність прибирає сильно архітектурну і майже театральну форму. Це значить, що для нього деталі є менш важливі, як творча сила, до якої може привести розгляд, а потім перетворення того, що він малює чи рисує. Форми вибухають немов частини кольорових вібрацій. І все є присутній рух. Можливо, що відчуття руху він завдячує мистецтву гравюри, яка його полонила від 1939 р. Він любить ілюстрації і присвятив цій ділянці довгі роки. На липовім, або пальмовім дереві, Юрій чітко розставляє свої постаті святих лицарів, чи просто вершників, гальопуючих степом...

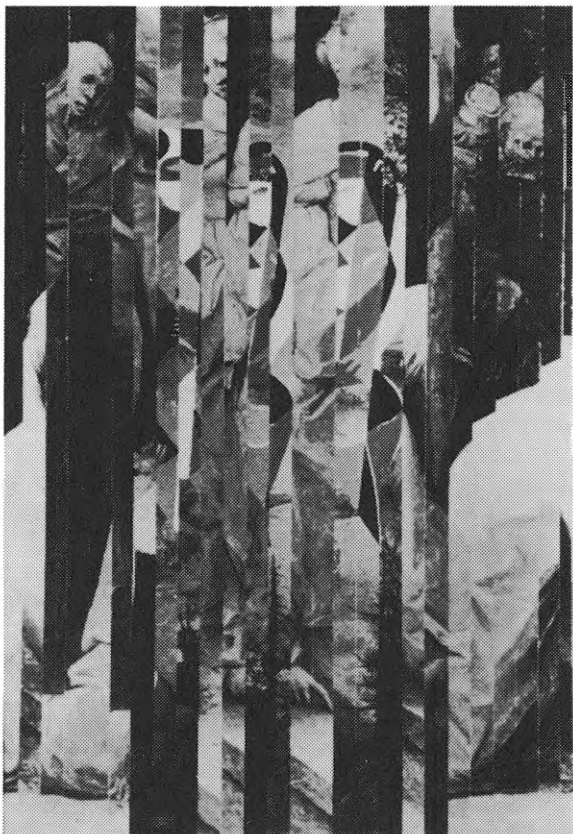
Юрій продовжує працювати в гравюрі і рівночасно малює, випалює емаль і кераміку. Він належить до тих неспокойних мистців, які випробовують з майстерністю всі ділянки. Як водиться у справжніх мистців — їхні спроби є спроби майстрів. Його кераміка є випалювана за українськими традиціями, які він шанує, але теж збагачена в кольорах і насичена життям. Розкіш для очей. Теж його емалі повні тонкості в лініях і барвах.

Помітна рука майстра, того невтомного шукача, коли він робить спробу в ділянці коляжів.

Але коли хочеться краще збагнути засоби вражливості і винахідливості Кульчицького, треба звернутися до його олій і гвашів.

В дуже однотайному і гармонійному форматі (40 x 60), який йому зручний для ілюстрацій, маляр висловлюється повністю в дуже особистім і дуже українським стилі. Впадає в очі те, що сюжет є трактований дуже свобідно, так що часом він становить тільки привід для композиції. Сюжет зникає, залишаючи місце для розшуків: ритмічної геометризації форм, досвідченої гармонії кольорів, потрібних до вітражів, у яких однак часто переважають живі тони. Відкривається дуже цікаве сполучення — неспокой у формах і зрілість у барвах..

І на закінчення — Юрій Кульчицький є справжній шукач, який відкри-

Юрій Кульчинський: *Наклеювання*

вас нові дороги і вказує, що відчуте реальне може перевищити абстрактне — атомізувати, щоб прочистити шлях у всесвіт повний кольорів, динаміки, але завжди зрівноважений. Безперечно, в того мистця, який малює приблизно від шістдесяти років, зустрічаємо незаперечну молодість, відмову пишати-ся, простоту, яка поєднується тісно з архітектурою і поезією. Рідко можна знайти в сучасного маляра таке творче розгорнення, що йде від найкращих течій футуризму, дуже сильного на Україні (брати Борлюки), таку вражли-вість до природи, жінки і кольорів. Видно ясно, що йдеться про мистця.

Зайво, чи скоріше — неможливо додати щось більш компетент-ного до думок, висловлених Лєграном. Хочеться просто побажати обом мистцям і надалі творчого запалу та збагачення нашого мис-тецтва новими творами.

У ТВОРЧОМУ ЄДНАННІ (До століття з дня народження Сандро Ахметелі)

Валеріян Ревуцький

Вже рік тому громадськість Грузії відзначила століття з дня народження їхнього відомого режисера Сандро Ахметелі (1886-1987). Ця подія пройшла малопомітною і лише тепер почали згадувати цю ювілейну дату поза Грузією. Чи не сталося це тому, що українська преса "по тому боці" присвятила чимало уваги 100-річчю з дня народження Леся Курбаса? От і вирішили згадати з запізненням Сандро Ахметелі, що по суті зайняв в історії сучасного грузинського театру місце подібне до геніального українського режисера, як своїм творчим спрямуванням, так і своєю трагічною долею. Сандро Ахметелі загинув у концтаборі того ж року, що й його український колега і, навіть, з подібними обвинуваченнями у націоналізмі, формалізмі тощо.

Коли в липні 1930 р. грузинський театр ім. Руставелі, керований С. Ахметелі, приїхав на гастролі до Харкова, де він виставив *Анзора* Сандро Шаншіашвілі (1888-1979) за повістю та п'єсою Всеволода Іванова і в режисурі Ахметелі, то присутній в залі Лесь Курбас не втримався й вигукнув: "Здорово зроблено!" і глядачі бурхливо зааплодували цьому емоційному "вибуху" великого українського режисера.¹ Цікаво відмітити, що цією ж саме п'єсою Іванова *Бронепоезд 14-69* зацікавився й "Березіль". Він виставив її 12 січня 1928 р., а Театр ім. Руставелі поставив її 25 жовтня цього ж року. Обидва мистецькі керівники — "Березоля" та Театру ім. Руставелі — вважали, що п'єса стане ближче до місцевого глядача, коли її сюжет буде чіткіше підкреслений національними ознаками. У випадку "Березоля" з успіхом використано для змін велике поселення українців на Далекому Сході, так званий "Зелений клин". Одяг партизанів був виконаний з численними деталями, що нагадували масу українських селян, а самого їх проводиря було перейменовано з "Вершиніна" на "Вершину". В Театрі ім. Руставелі автор інсценізації Шаншіашвілі пішов на більш кардинальну переробку. Дію було перенесено на Кавказ, а саме в Дагестан і російські селяни були замінені горянами-лезгінами, проводир партизанів був названий Анзор Чербіж і було значно зменшено, супроти п'єси Іванова, ролі білогвардійців.

Зрозуміло, чому вистава *Анзора* режисера Шаншіашвілі викликала емоційний "вибух" Курбаса. Новаторство Ахметелі

Анзор С. Шаншіявілі (за В. Івановим), реж. С. Ахметелі
(1928, Театр імени Руставелі)

характеризувалося новим підходом в осмисленні функцій масових сцен у драматичних виставах. Масові сцени в *Анзорі* Ахметелі вразили Курбаса своєю чіткою вирізьбленістю, а рухи й жести героїв повторювалися масою. Побудова "вирізьбленої" масової сцени ставала можливою лише при наявності виключно чіткого оброблення кожної деталі і тому вимагала від режисера філігранової техніки і різноманітних мистецьких засобів. Ці риси були властиві й Курбасові і тут, для прикладу, створена ним конструкція машини з людських тіл в *Газі* Г. Кайзера споріднювалася з ритмом і рухом мас в *Анзорі*, що підкреслювала ще сценографія авторства Іраклія Гамрекелі. Зображала вона частину гірського селища з саклями, що ліпилися до гори й прилягали одна до другої в такий спосіб, що плоскуватий дах кожної саклі ставав окремою площиною. Таких площин було багато і вони були розмішені на різних висотах. Учасники вистави з'являлися на різних площинах, переходили з однієї площини до другої і постійно змінювали угруповання. Рухи кожної групи горян-лезгінів були надзвичайно розраховані і в своїй загальній композиції творили синтез пластичної й ритмічної єдності. В їхніх руках розкривалася їхня життєрадісність.

Пісні або танці вибухали то в одній групі, то в другій на різних площинах, переливалися в один військовий танок і підсилені ним емоції всієї маси доходили кульмінації. Темперамент їхній тут "одержував мистецьке втілення у винятково колективній ритміч-

ності, в легкості рухів, у виразності жестів і міміки".² Від 2 до 13 липня 1931 р. "Березіль" гастролював у столиці Грузії, де серед п'яти показаних вистав були *Гайдамаки* за Шевченком та *Мина Мазайло* Миколи Куліша. Саме ці дві вистави Курбаса викликали захоплення Ахметелі. Безперечно, грузинський режисер відчув поставлену там національну проблематику в експресивно поданій романтиці минулого в *Гайдамаках* та в характерах комедії Куліша, показаних гротесково Курбасом. Саме рік перед тим (25 квітня 1930 р.) Ахметелі поставив на підставі поеми "Зміїд" поета Важи Пшавела (Луки Разікашвілі, 1861-1815) драму *Ламара*, яку оголосив програмовою, що шукає мистецький стиль Театру ім. Руставелі саме в розробці національної форми. Дія в *Ламарі* розвивається серед горян (чеченців та інгушів), помисли яких були оточені романтичним ореолом, поворотом до простого життя й відновлення родового устаткування. Вона була насичена романтикою минулого, замилувана в етнографічні шати патріярхального побуту, пройнята патріотизмом. У виставі були поєднані темперамент, ритм і пластика. Критик Нью-Йоркського театрального журналу "Theatre Arts' Monthly", пишучи в захопленні про цю виставу стверджував, що в ній "хореографія і деклямація являються засобами театру".³

Під "хореографією" тут треба розуміти побудову рухів, що служила для Ахметелі (в його інтерпретації) проявленням національного ритму. "Деклямація" ж у нього (умовність деклямаційної мови) збігалася з наявністю у виставі натуралістично поданих етнографічних сцен. Цілковито ясно, що приступаючи до праці над *Ламарою* Ахметелі виходив з законотвірного устремління затвердити самобутність грузинського народу, що мав велике історичне минуле і страждав від російського самодержавства, але одночасно бачив, що існує сучасна небезпека знищення цінних традицій минулого. *Ламару* було знято з репертуару за "націоналізм у побуті" (аргументація майже та сама, що й при забороні вистави Курбаса *Мина Мазайло*). Про виставу *Ламари* зазначалося, що "вона нічого не дає робітничому глядачеві, не сприяє культурному прогресу, вона відкидає нашу театральну культуру на кілька років назад".⁴

Дізнавшись від Ахметелі, що Театр ім. Руставелі плянує ставити драму *Тетнульд* Шалви Дадіані про життя сванів, Курбас ознайомився з п'єсою й вирішив поставити її також. Для цього він подорожував з Вадимом Меллером та Володимиром Скляренком по Сванетії в кінці серпня 1931 р. Прем'єра *Тетнульда* в Театрі ім. Руставелі відбулася 22 грудня 1931 р. Немає даних, що Курбас бачив її. *Тетнульд* у "Березолі" (в режисурі Скляренка, сценографії Меллера та музичному оформленні Юлія Мейтуса) був поставлений

Розбійники Шиллера, реж. С. Ахметелі
(сцена з третьої дії, в лісі)

15 червня 1932 р. Дія драми відбувається 1930 р. у горішній Сванетії — одному з високогірських районів Грузії, де ще збереглися патріархально-родові відносини у побуті. В змісті трагедії — боротьба поміж силою обновлення, що прийшло в радянську Грузію і старим світом забобонів. Гинуть обидва герої: і молодий вчений Гелахсан, що вирішив піднятися на недосяжну й священну гору Тетнульд, і представник старої Сванетії Аргішті. Діло молодого вченого закінчує його дружина й друзі, а Аргішті вбиває себе. Ахметелі переробив фінал. Дружина Гелахсана не досягла вершка Тетнульда (як у Дадіяні), а лише була на шляху до нього; Аргішті вбиває не себе, а свого внука, що перейшов на сторону його супротивників. Представник старого лишався живий і цим Ахметелі ставив проблему про живучість традицій сванів, а ширше грузинського народу. У виставі Ахметелі ролю Аргішті грав найталановитіший актор Театру ім. Руставелі Акакій Хорава. В "Березолі" ролю Аргішті теж грав чи не найталановитіший актор цього театру Амвросій Бучма і, як свідчить Йосип Гірняк, тому саме старий уклад життя сванів був представлений сильніше, аніж його антагоністи.

З постановою *Тетнульда* пов'язані останні відомі контакти Ахметелі з Курбасом, та й це був останній сезон його праці, що був ускладнений постійними партійними інтригами та й хворобою його самого. Щодо Ахметелі, то 9 лютого 1939 р. він показав свою

останню (етапну) виставу *Розбійники* Шіллера (в порівнянні до цієї вистави останні режисерські його праці в Театрі ім. Руставелі, як *Інтервенція* Славіна чи *Чужа дитина* Шкваркіна пройшли малопоміченими), якій було дано назву під латинським заголовком "In tyrannos!" У загалом збережений зміст драми Шіллера було внесено нові мотиви. Герман зорганізував змову супроти Франца Моора, що став багатим володарем-графом. Сходини змовників відбувалися в палаці графів Моор (цей мотив було запозичено з ранньої драми Шіллера *Змова Фієско в Генуї*). За сценою розгорталася боротьба проти деспотизму Франца. Крики повстанців було чути в його спальні і охоплений жахом перед неодмінною помстою Франц кінчає життя самогубством.

В сутичці двох братів увагу привертав конфлікт не родинний, а суспільно-політичний. Обох героїв показано як символи. Франц представляв жорстокий деспотизм з фанатичною жадобою володіння; Карл був охоплений таким же фанатизмом боротьби з тиранією та деспотизмом. Гострота цього конфлікту підтримувалася вільнолюбними студентами і це надавало всій виставі революційного духу, посиленого експресіоністичними тенденціями, що проявлялися в загострених рисах окремих характерів і в надзвичайній динаміці. Значення "In tyrannos!" в тому, що пошуки національного стилю на цей раз підтвердилися у виставі, що дуже далеко стояла від грузинської національної специфіки. Ця вистава говорила про щось подібне (в рівнобіжному аспекті) до березільської вистави *Змова Фієско в Генуї* Шіллера 1928 р., де акцент було зроблено на боротьбу з тиранією.

Не дивлячись на величезний успіх у глядача, "In tyrannos!" була критикована за етнографічну екзотику й формалізм. Зокрема Ахметелі знову був критикований за його теорію національного ритму. А для нього він був головною проблемою в театральній творчості. "До того, доки актор почне зачувати текст тієї чи іншої ролі, — писав режисер, — він повинен ознайомитися з ритмом дійової особи, яку він втілює. Кожна людина живе своїм ритмом і тому переживання в людях, різних за ритмом, формулюється по-різному. Різні люди переживають по-різному, бо в них різні ритми життя. Цей ритм повинен стати ритмом того актора, котрий грає цю роль".⁵ Це відчули сучасники, що оглядали, наприклад, його "In tyrannos!" Борис Петровський писав про це так: "Музика народу, його грація, характер його темпераменту, самий вислів очей, все, що виявляє дух народу, було в цій виставі, хоч це був Шіллера. Успіх вистави стверджував: національне мистецтво є інтернаціональна цінність".⁶

Сягнімо ще до біографії Ахметелі. Народився в Східній Грузії, в селі Анага. Закінчив у 1916 р. юридичний факультет Петербурзь-

кого університету. Будучи ще студентом, виступав з театральними рецензіями. Професійну режисерську діяльність розпочав 1920 р. на своїй батьківщині, де поставив драму Сандро Шаншіашвілі *Бердо-Зманія*, що мала підзаголовок "трагедія людської душі" і була просякнута містиком. Ахметелі вирішив у ній масові сцени в манері баральсфу, де були поєднані ритм і пластика. В Театрі ім. Руставелі він дебютував виставою *Саломея* Оскара Уальда 16 лютого 1923 р. Від 1924 р. співпрацював як режисер з Коте Марджаношвілі (між іншим, поставив з ним *Гамлета* Шекспіра 12 листопада 1925 р.), а від 1926 до 1935 р. був мистецьким керівником Театру ім. Руставелі (в останні два роки також його директором).

Отож, Ахметелі мав всього 9 сезонів праці в Театрі ім. Руставелі, при чому в останній сезон 1934-1935 він не поставив жадної п'єси. Його було усунено від керівництва 13 вересня 1935 р. Формалізм, націоналізм і порушення вказівок керівних партійних організацій були головними пунктами обвинувачення. В порівнянні до нього не багато більше мав часу Курбас, усунений з "Березоля" 5 жовтня 1933 р. за ті ж самі "провини". Звільнений з "Березоля" Лесь Курбас знайшов працю в Москві, а Ахметелі в Ленінграді. Їхнє перебування там було дуже коротким і вони зникли назавжди в концтаборах. Дату смерті Ахметелі подано на 1937 р. Цього ж року загинув і Курбас, хоч ще й досі радянські джерела наполегливо подають фальшиву дату 1942 року...

Театральні критики "по тому боці" намагаються за всяку ціну довести широкі зв'язки й споріднення акторської майстерности Станіславського. Ахметелі хоч на початку свого творчого шляху був у Петербурзі. Курбас же й того не мав. Ще на самому початку його праці в "Молодому Театрі" в Києві він писав: "Російський театр пробував у найшасливіших обставинах. Він міг би нас навчити багато. Але йти до нього більш як небезпечно. Даючи нам спільні всякому артистові готовності технічні, нав'яже нам одночасно свій світогляд, форми, вихідні точки, характер. Заведе нас в такий тупик, в якому тепер він сам".⁷ Те саме можна сказати відносно Ахметелі. В своїх, ще й досі не опублікованих, спогадах про Ахметелі письменник Анатолій Глєбов наводить слова Ахметелі, сказані 1933 р., що він "уважно читає книгу Станіславського, намагається уяснити, як можна перекинути міст від психологічно-побутового театру до монументально-романтичного і... покищо цього не може зрозуміти".⁸

І Курбас, і Ахметелі були основоположниками нового українського і грузинського театрив. Оба вони стреміли, щоб максимально виявити їх традиції та специфіку. Курбас в своїй відомій системі перетворень, Ахметелі — шляхом використання актором такого

співвідношення рефлексів, яке б підводило до потрібного творчого стану. Не треба забувати, що їхня роля була цілковито відмінною від російських режисерів-експерименталістів. Тим було значно легше бути реформаторами театру, тоді як Курбасові й Ахметелі доводилося не тільки реформувати, а й створювати та формувати новий національний театр своїх народів.

-
1. Н. Шалуташвілі "Слава грузинської сцени", *Український Театр*, ч. 4, 1987, стор. 25.
  2. А. Февральський "Театр имени Руставели", *Искусство*, 1959, стор. 238.
  3. Jay Leyda "The Rustaveli Theatre", *Theatre Arts' Monthly*, Нью-Йорк, т. XX, ч. 1, січень 1936, стор. 65.
  4. А. Васадзе, "Художник в Театре Руставели", збірник "Театр Руставели", вид. Музея Театра Руставелі, 1934, стор. 61.
  5. М. Туманишвілі "Ритм-сердцебиение его спектаклей", *Театр*, ч. 8, 1987, стор. 53.
  6. В. Покровський, "Театральные потрясения", *Театр*, ч. 8, 1987, стор. 57.
  7. Л. Курбас "Молодий Театр", *Робітнича газета*, 23 вересня 1917 р.
  8. А. Февральський "Театр имени Руставели", *Искусство*, (Москва), 1959, стор. 170.

ВАСИЛЬ БАРВІНСЬКИЙ

(До 30-річчя музичної діяльності)

Станислав Людкевич

Коли перед 30-ми роками Василь Барвінський двадцятилітнім хлопцем з'явився на естраді Львівської філармонії як піаніст і композитор,¹ пригадую собі добре, від естради повіяло чимось свіжим, чого раніше при фортепіанових продукціях наших концертів не можна було відчутти. Також пізніше, коли вже композитор перенісся до Львова і коли при виконанні нових камерних його творів за фортепіано сидів автор, мимохіть невідомою силою находила на мене згадка того першого милого враження, наче квітника на весну. Квіти В. Барвінського були таки нашого рідного походження, але ніжно вилеліані, викохані немов в оранжерейному підсонні, майже екзотичні своєю ніжністю, до того немов коштовним, золототканним шовком сповиті.

Тепер уже розумію добре причину і сенс цього мого інстинктивного враження від перших творів Барвінського. Це ж тоді саме родилася і будилася вперше у нас в Галичині оригінальна українська фортепіаново-камерна музика, яка у Лисенка та інших піонерів нашої музики не встигла ще дійти до повного виразу і виявити своє оригінальне обличчя.

І справді, фортепіано, цей найінтелігентніший повірник новітньої музики від часів Шумана і Шопена, став для В. Барвінського тим знаряддям, за допомогою якого він найлегше висловлювався, в якому найкраще виявлялася творча думка і сила його таланту, тією стихією, в якій його поетичний льот почував себе так природно, як пташка у повітрі чи риба у морі. Тим, чим був хор для наших староцерковних композиторів від Бортнянського до Вербицького або й для Стеценка чи Леонтовича (не Лисенка!), тим

Стаття появилася у львівському щоденнику *Діло* ч. 47, 1938 р. Її передруковано у збірному виданні праць і статей С. Людкевича під заголовком "Дослідження, статті, рецензії", Київ, 1973. Це видання було знищено радянською владою, проте деякі примірники вдалося зберегти.

1. Це було, мабуть, уперше на концерті "Львівського Бояна" 1910 р. Барвінський грав тоді дві мініятури Новака, ноктюрн *cis-moll* Лисенка і дві свої прелюдії. Відтак на концерті у 100-літні роковини Шашкевича 1911 р. Барвінський виступив як композитор і виконавець свого тріо *a-moll*, яке загравав з професорами Вишого музичного інституту Е. Перфецьким і А. Вальфсталем. Зберігаємо мову оригіналу. — *Ред.*

для В. Барвінського стала інструментальна, спеціально ж фортепіаново-камерна сфера музики, яка квантитативно і квалітативно становить у нашого композитора левину частину його творчості.

Правда, не можна забувати про той факт, що композитор з самого почину своєї діяльності старається (мабуть, свідомо) емансипуватися від тої "односторонності" форми і поширити її на всякі інші ділянки музики — солоспів, хор і оркестра: уже в перших роках своєї творчості своєю оркестровою "Українською рапсодією" (1912), відтак "Українським весіллям" на хор з фортепіано він дає явний доказ, що не чужа йому мистецька техніка також на полі симфонічної та хорової музики. Ще кращий доказ цього дав він у пізніших роках своїм широко задуманим "Заповітом" та деякими прекрасними обробками народних пісень на мішаний хор а капелла. Але, незважаючи на усе те, що Барвінський також у цих ділянках дав нам репрезентативні зразки нашої музики та проявив високе артистичне почуття і техніку, я посмію висунути тезу, що В. Барвінський у своїй найглибшій істоті і психіці, мистецько-музичній структурі творів — всюди залишався вірний своїй рідній квітчасто-запашній сфері, яка викохала його талант у ранній молодості, себто у фортепіаново-камерному стилі музики. На це склалися ще деякі глибші причини, що коренилися в самій суті музичної психіки й таланту композитора.

В. Барвінський — це широкий, глибокий лірик, з одного, і типовий настроєвий гармонік, з другого боку. Найбільш характеристичною і zarazом найсильнішою прикметою його музичного таланту й інвекції є тонка й рафінована, але змістовна й виразиста лінія гармонії, повна вразливих нюансів, таємних ходів по захисних замарках лабіринта людської душі. Мелодична тематика й поліфонія, яку розвиває у своїх творах Барвінський, здаються не раз тільки аксесуарами, впливом його гармонії, а не навпаки. Оцей суто гармонічний стиль Барвінського найкраще висловлюється в найбільш з усіх "гармонічному", а найменш чуттєвому інструменті, яким стало у новітній музиці фортепіано. Фортепіано, яке має головну роль або є інтегральною частиною у більше, ніж 80-ти процентах усіх музичних творів Барвінського, стало у нього головним і найкращим носієм та інтерпретатором всіх його музичних задумів, настроїв і почувань та заважило на всій музичній творчості композитора. З цього погляду, здається мені, музичний стиль Барвінського ближчий до стилю таких композиторів, як Шуман або Цезар Франк.

У зв'язку з цими прикметами треба нам В. Барвінського зарахувати до тих нечисленних визначних новітніх композиторів, які все життя залишаються собою, вірні своїм ідеалам. Він не попав ніколи у дешевий компроміс чи шаблон, ні тим більше в

якусь позу чи перебільшення. Він ніколи не жонглював задумами чи настроями, не зробив ніякого "сальто-мортале" а ля Стравінський чи який інший апостол нової музики. Незважаючи на всі можливі еволюції, яким підпадала і ще може підпасти музична творчість В. Барвінського з погляду поширення формального обсягу чи технічних засобів, основний зміст, тон і характер цієї творчості залишається в своїй суті один. Як правдивий, непідробний талант з Божої ласки, Барвінський вже в заранні творчості (у своїх фортепіанових прелюдях і тріо) виявив яскраво своє мистецьке обличчя і зберіг його досі. Це правда, що сьогодні оцінити, як слід, значення Барвінського як композитора у розвитку української, а то й загальної музики було б передчасно, бо він, будучи в повному розквіті своїх сил, може ще зробити музикознавцям деяку несподіванку. Але ж, з другого боку, і те, що він досі дав українській музиці, запевнює йому назавжди провідне місце й переломне значення в її історії без огляду на те, якими шляхами вона в найближчому майбутньому може прямувати. Правда, продуктивність його як усіх новітніх музик квантитативно не може рівнятися з продуктивністю давніх класиків чи романтиків, як Гайдн чи Шуберт, зате сміло можна твердити, що між творами Барвінського всіх без винятку ділянок ми не знайдемо жодного, який не був би цінним вкладом у нашу музичну літературу та не мав би на собі рис широї, природної інспірації, індивідуальності та Божої іскри. І коли ми тепер, у 30-літні роковини В. Барвінського робимо підсумки його загально-музичної діяльності, годі нам обминути теж його незвичайно видатну працю на музично-педагогічній ниві, якій він віддається від 20-ти літ з подиву гідним запалом та пієтизмом як професор і директор Вищого музичного інституту, відтак на полі організації різних проявів нашого музичного життя, зокрема у ділянці музично-науковій і публіцистичній, яким він особливо в останніх роках присвятив чимало уваги та енергії, врешті у провіді і ревній праці в секціях "Союзу професійних музик" як голова цього "Союзу". Але коли в оглядах діяльності композитора відзначаємо та славимо ту незвичайну працездатність його на різних полях поза його музичною творчістю, то нам, мабуть, уже від самого переліку його праць як музики-громадянина мусить стати ніяково і виникає перед нами сумнів, чи таку, хоч би найпотрібнішу, громадську працю повинен виконувати талановитий музикант-композитор та чи навіть найцінніші наслідки ревної педагогічної, наукової чи публіцистичної праці зможуть стати еквівалентом тої втрати, якої легко може зазнати композитор у ділянці властивої, головної своєї праці — своєї музичної творчості.

Чи не платить тут наш ювіляр-композитор тяжкої, а, може, й

не конче потрібної данини не тільки сучасній музично-культурній кризі, а ще й нашій культурній незорганізованості, злому поділові праці тощо?

І тому я в день 30-літніх роковин творчості В. Барвінського іменем усіх тих, яким добро української музики справа небайдужа, дозволю собі скласти йому від широкого серця бажання, щоб наші суспільні відносини дозволили йому хоч почасті скинути з себе те надмірне громадське ярмо обов'язків, які він добровільно чи з примусу дав на себе накласти, та хоч "на часочок" зажити трохи кращим життям "вільного" митця-творця, до чого його душа весь час рветься. А щодо дальших шляхів його творчості, то я особисто не бажав би йому ніяких модних тепер "ревеляцій" в цей чи другий бік, а тільки хотів би, щоб він якнайдовше продовжував свій первісний, йому тільки питомий, квітчасто-запашний, справді "барвінковий" стиль.

МУЗИЧНИЙ ДУУМВІРАТ

Василь Витвицький

Музичне життя Галичини проходило майже ціле півстоліття — 1900-1950 — під впливом двох провідних музик: Станіслава Людкевича і Василя Барвінського. Це й був музичний дуумвірат, який поклав свою печатку на усі без винятку царини того ж життя: композиторську, музикознавчу, виконавчу, педагогічну і навіть публіцистично-рецензентську. Згадані роки були далекі від нормальних, спокійних часів. Навпаки, вони були добою двох світових воєн, руйнна сила яких проходила українською землею, несучи з собою знищення і постійні зміни окупаційних режимів.

Віком обидва музики були майже ровесники: Людкевич народився 1879 р., Барвінський — 1888. Вже змолоду проявлялася досить виразно різниця їхньої громадсько-світоглядкової постави. Людкевич виявляв чимале зацікавлення соціалістичним рухом. Згадати б, що одним з його ранніх хорових творів був *Вічний революціонер* на слова Івана Франка. Перша частина його монументальної кантати — симфонії *Кавказ* на слова Тараса Шевченка з датою 1905 р. мала напис: "Присвята російським революціонерам". Барвінський виніс з батьківського дому схильність до суспільно-політичного консерватизму. Це якоюсь мірою віддзеркалилося в його діяльності музики-громадянина, а навіть на полі композиторської творчості, відпорної на надмірно радикальні нововведення в тогочасній музиці. Згадаймо, що одним з його більших творів була Кантата в честь митрополита Андрея Шептицького.

Живучи і працюючи в тому самому часі й середовищі, вони проявляли доволі суттєві різниці у своїй музично-естетичній поставі. Передусім треба згадати, що оба вони здобули вищу музичну освіту в двох різних середовищах: Людкевич в австрійсько-німецькому, Барвінський — у слов'янському, точніше — чеському. Не однаковий був їхній підхід до питання музичного професіоналізму. Людкевичеві у ранніх роках довелося погоджувати свою музичну діяльність з працею вчителя середніх шкіл. Зрештою стан музичного життя в Галичині не був тоді ще готовий, чи придатний для розвитку на професійному рівні. Крім цього Людкевич усе своє життя тяжів до тих "давніх, добрих часів", коли то "Бояни" та інші хорові товариства на західноукраїнських землях проявляли живу діяльність і були носіями музичної культури. Коли ж у 1930-их

роках засновано у Львові Союз Українських Професійних Музик, Людкевич став його членом, проте деяких більше радикальних починів Союзу не підтримував. Барвінський з самого початку став на виключно музично-професійний шлях. У ньому бачив єдину можливість піднести рівень українського музичного життя і зрівняти його з рівнем загальноєвропейським, чи пак світовим. У згаданому Союзі Українських Професійних Музик виконував численні завдання і був його головою.

У своїй творчості обидва композитори висловлювалися на доволі широкому і різноманітному полі форм і жанрів, при чому кожен виявляв особливі нахили: Людкевич до великих хорово-оркестрових полотен, зате Барвінський до більш інтимного світу фортепіанової і камерної музики. Обидва виходили на поле музичної творчості як послідовники Миколи Лисенка і започаткованого ним національного напрямку в українській музиці. В очах обох українська народна пісня була прецінною скарбницею, з якої вони залюбки черпали своє надхнення.

Цікавий образ їхнього композиторського профілю дає порівняння двох творів, написаних ними до того самого тексту. При тому був це не звичайний поетичний текст, а *Заповіт* Тараса Шевченка. Передусім помітне те, що ні один, ні другий композитор не користувався відомою і загально вживаною мелодією полтавського вчителя Гордія Гладкого.

Заповіт Барвінського, написаний для соліста-баса, хору й оркестри, постав 1919 р. Перше виконання відбулося у Львові 1921 р. у супроводі фортепіана на чотири руки. Музика цього твору наскрізь пройнята ліризмом, при чому гармонічне багатство і різноманітність є основним засобом вислову.

Увагу Станіслава Людкевича Шевченків *Заповіт* притягав здавна. Закінчений 1934 р. твір для соліста-тенора, хору й оркестри був вислідом творчого процесу. Вперше виконано цей твір у Львові 1935 р. Для його музики прикметне постійне наростання драматичного напруження. Перша тема проведена на зразок фугальної експозиції. Взагалі поліфонічна фактура займає в цілому творі панівне місце. Порівнюючи, музика обох *Заповітів* дає до тонкощів зарисовану різницю творчого *я* обидвох композиторів.

■ Піднесення української музичної культури і зв'язання її з загально-світовим процесом було без сумніву основною напрямною в діяльності обох музик. Проте, коли мова про зв'язки з зовнішнім світом, то Барвінський виявляв куди більшу наполегливість і рішучість. Свідчать про це, між іншим, його постійні зв'язки з чеськими музичними колами, чи хоч би успішне прокладення стежок до престижного європейського видавництва "Універсаль Едіціон".

Навіть в обличчі непригідних польсько-українських взаємин він старався інформувати наших сусідів про українську музику. Його обширна стаття на цю тему появилася у польському літературно-музичному журналі 1934 р. Під кінець 1936 р. заповіджено було у Львові концерт з участю визначного угорського композитора Белі Бартока. Барвінський був одним з тих, що серед ночі вітали гостя на залізничному двірці. На запрошення Барвінського Барток загостив до Музичного інституту імені Лисенка, де мав змогу послухати ряд творів українських композиторів.

Згадуючи на сторінках журналу *Українська Музика* (липень-серпень 1937 р.) свою зустріч з цим композитором світового масштабу, Барвінський писав:

Барток зумів запуснитися в неспросліджені ще області народної музики угорської та інших народів, він зумів ці мелодії своїм оригінальним способом науково прослідити і психологічно насвітлити та вдягнути їх у таку музичну мову, що її гармонічні, поліфонічні, а з окрема ритмічні засоби відповідають цілком духові й характерові цих мелодій. Тим то його стиль під цим оглядом є такий непорочний, як може у нікого з сучасних творців.

Читаючи ці рядки приходить на думку, що між Бартоком і Барвінським було чимало подібностей. Це передусім тривале зацікавлення народною творчістю, а також особливе замилювання до фортепіяна. На композиторській площині була це тонка вмільсть творення особливих гармонічних барв і сполук, і врешті в чисто людському аспекті — обом притаманна була скромність.

Одного разу в розмові з допитливим бельгійським журналістом ("Sirene", березень 1937 р.) Барток говорив про себе так: "Я повинен признатися, що вся моя музика являється передусім твором почуття та інстинкту. Не питайте мене, чому я написав так, чи інакше. На все це можна дати тільки одну відповідь: як я почував, так і писав. Хай музика говорить сама за себе". Можна з цілою певністю сказати, що під цими словами міг би підписатися й Василь Барвінський.

Василь Барвінський куди частіше, ніж Станислав Людкевич, задивлявся на схід. Як колись його батька Олександра Барвінського, так і його сильно тягнуло до "великої" України. Уже 1927 р. він мав можливість зустрічатися з Пилипом Козицьким в часі побуту останнього у Львові. Скоро після того, бо вже 1928 р., прийшла нагода виїзду в концертну подорож в Україну разом з віолончелістом Богданом Бережницьким. Їхня спільна подорож була дуже успішна та мала ще й той наслідок, що віолончеля зайняла в творчості Барвінського упривілейоване місце.

■ Про взаємовідносини обох музик та їхню співпрацю я писав обширніше при іншій нагоді (*Василь Барвінський у моїх спогадах*, "Сучасність", ч. 2, 1965). Тут хоч ще раз підкреслити, що основою їхнього відношення була взаємна пошана і незмінна приязнь. Мені доводилося бачити їх разом у різних часах та обставинах і деякі з тих образів збереглися в пам'яті, не зважаючи на далеченну віддаль часу і простору.

Найчастіше можна було бачити їх разом у дирекційній кімнаті Музичного інституту ім. Лисенка у Львові. При письмових столах ("бюрокх") по правому боці Барвінський, по лівому — Людкевич. Оба столи заложені купою нот, книжок, протоколів, листів, у яких тільки вони самі могли розібратися.

А там ідуть вони просторим київським Хрещатиком. То було весною 1940 р., під час з'їзду композиторів СРСР у Києві. У з'їзді брала участь 17-особова львівська делегація, яка — як і годилося — мала інтернаціональний характер та складалася з українських, польських і жидівських музик. Людкевич і Барвінський, бувало, проходили Хрещатиком, обговорюючи тількищо прослухані концерти та доповіді, які відбувалися за програмою з'їзду. Вони йшли, розмовляли і не звертали ніякої уваги на те, що прохожі пильно придивлялися їм і нераз оглядалися за ними.

Інший образ з осені 1941 р. Це був час, коли Гестапо показувало на українських землях свою "Нову Європу". В тюрмі на Лонцького у Львові усі камери були переповнені. Новоприведеними заповнювалися тюремні коридори. На котромусь там поверсі вже й коридор був битком набитий арештованими. На брудній долівці сиділи Людкевич і Барвінський, спершись плечима об стіну. Сиділи цілком так, якби були в своїй директорській кімнаті і розмовляли про шкільні програми, іспити, концерти. Не було в них ні сліду розгублення чи переляку.

І ще один образ, цим разом із залі оперного театру у Львові. Великий мішаний хор і повна симфонічна оркестра оперного театру виконували усі чотири частини *Кавказу* Шевченка-Людкевича. Барвінський сидів на самому переді льожі і з трудом старався скривати своє зворушення. Людкевич непорушно стояв у глибокому кутку льожі і ніяка сила не могла наклонити його сісти на видному місці.

■ Прийшов рік 1948-ий. Довголітня співпраця обох музик була неочікувано і брутално перервана. Василя Барвінського, визначного композитора і директора львівської консерваторії, органи советської влади арештували, поставили під свій суд і заслали на десять років у табори Мордовії. Ті ж органи наказали зібрати і знищити рукописи композитора, які знаходились у його власному

архіві і в Музичному інституті. Станіслава Людкевича, як і всіх, хто знав і шанував Василя Барвінського, ці події придавили непомірним гнітючим тягарем. Не було ніякого сумніву, що зроблені йому закиди у "шпигунстві" і "співпраці з німцями" були всеціло безпідставні й безглузді.

Після безконечно довгих і важких тюремних років Барвінський вернувся до Львова 1958 р. Коли постала потреба свідчення, щоб привернути йому права на пенсію, Людкевич зголосився одним з перших. У тому часі Барвінський рештками сил працював над відтворенням своїх знищених творів. Найбільше прикладався до свого секстету для струнних інструментів і фортепіана. Смерть — 9-го червня 1963 р. — перервала його працю і не дозволила закінчити твору. На підставі чернеток автора зробив це за нього Людкевич, який теж причинився до видання цього та інших творів. "Камерні ансамблі" Василя Барвінського появились друком у Києві 1971 р. зі вступним словом Людкевича. Це й була остання прислуга, яку 90-літній композитор успів зробити своєму незабутньому побратимові.

Тут залишилося ще питання про дослідження діяльності і творчості обох композиторів. Ні один з них не дочекався своєї повної дефінітивної монографії. З праць присвячених Людкевичу найзамітніший є нарис про його життя і творчість, що написала музикознавець Марія Загайкевич. Праця (154 стор.) появилася в Києві 1957 р. в серії видань Академії Наук УРСР. Доживши до свого 100-річчя, Станіслав Людкевич був свідком наукової конференції, повністю присвяченої його діяльності й творчості. У січні 1979 р., в приміщенні Львівської Консерваторії, протягом чоритьох днів читалися доповіді, присвячені композитору. Між доповідачами були Микола Колесса, Марія Загайкевич, Стефанія Павлишин, Микола Гордійчук та інші.

Про Барвінського появлялися в минулому здебільшого принагідні статті з-під пера Станіслава Людкевича, Зиновія Лиська, Антона Рудницького, Стефанії Павлишин, Івана Ковалева, Романа Савицького та інших авторів. Є підстави сподіватися, що з приводу 100-річчя з дня народження композитора, яке припадає на 20-го лютого 1988 р., його творчість приверне до себе ширшу увагу шанувальників української клясичної музики.

ЩЕ ДО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН: СПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ В ПОЛЬСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ

Теодор Мацьків

Про українсько-польські взаємовідносини вже появилось немало публікацій, зокрема в польській підпільній пресі. В добу маніпуляції історією існує можливість суб'єктивної інтерпретації історичних подій, залежно від національних тенденцій, зумовлених традицією або міжнародною кон'юнктурою. Як в українських, так в польських публікаціях можна знайти позитивні й негативні погляди, упередження чи пересуди.

Писати про розвиток українсько-польських взаємовідносин протягом довгих століть не є легко, одначе, за доброї волі з обох сторін можна й навіть потрібно розглядати історичні події *sine ira et studio*. Це буде корисно не тільки в аспекті історичних дослідів, але й з уваги на практичні висновки для сучасного та майбутнього та для обох контрагентів.

Розмір статті не дозволяє подати навіть у скороченні історичний розвиток українсько-польських взаємовідносин, тому автор цих рядків хотів би обмежитися тими історичними фактами, що стосуються до української державности в минулому.

Впродовж 19 ст. становище українців і поляків було подібне. Обидва народи знаходилися під пануванням Австрії та Росії, одначе, були теж поважні розбіжності як під суспільно-політичним, так і під культурним оглядом, і відповідно до того обидва народи були трактовані чужинецькими урядами. Хоч у 19 ст. на мапі Європи не було польської держави, ніхто в Європі не квестіював існування польського народу. З українським народом справа однак, стоїть інакше. Царська Росія вважала українську мову діалектом російської, а українського народу не тільки не визнавала, але й заперечувала його існування ("не было, нет и быть не может").

Під тим оглядом, як пише польський історик Я. Козік,¹ панував теж і в польському суспільстві погляд, що українці — це вітка польського народу, а українська, чи пак руська, як тоді називали українську мову, була діалектом польської. Тож не диво, що в 1848 р. на слов'янському конгресі в Празі польські делегати старалися переконати українських чи пак руських, що вони поляки, бо як може "існувати народ у народі".²

До речі, такий погляд утримався в польському суспільстві,

зокрема в т. зв. ендецьких колах, до 1939 р. Щоправда, від того часу в польському національному мисленні відбулася еволюція. На політичне зацікавлення українською проблематикою вплинуло зрозуміння геополітичного положення Польщі, себто, чи в інтересі Польщі ліпше мати безпосередню границю з Росією чи з Україною.³ Опозиційні публіцисти та більшість польських істориків, що займаються тими проблемами, керуються засадничим принципом, що не можна домагатися повної незалежності для себе й рівночасно заперечувати право інших східноєвропейських народів, у тому числі й українського, на політичну незалежність.

Однією з найцікавіших теперішніх публікацій, що віддзеркалюють погляди деяких польських авторів, слід вважати книжку визначного польського публіциста Казіміра Подляського *Білоруси-литовці-українці: наші вороги чи брати?*⁴ Польський підпільний журнал *Нєподлеглоць* пише, що праця Подляського — це:

найважливіша, видана після 13 грудня 1981 р. книжка. Вона бо підсумовує основну для нашої (польської) незалежності проблему стосунків з народами, які відділяють нас (поляків) від Росії і робить спробу визначити нову перспективу... Описуючи польсько-білоруські, польсько-литовські та польсько-українські стосунки, автор показує їх у всій їхній складності, намагаючись дійти до правди обох сторін. Не приховує важних і трагічних моментів, розглядає дразливі і, здавалося б, безнадійні справи.⁵

У передмові до книжки Подляського Я. Пеленський уважає польську підпільну публіцистику за:

один з найцікавіших проявів суспільно-політичних процесів у Східній Європі. Вона поширюється без дозволу влади, себто є поза межами цензури... Впродовж останніх п'ятьох років польська опозиція спромоглася розбудувати цілу мережу незалежних видавництв та видати понад 1.200 різного роду публікацій... Усі важливі видання, які з'являються поза цензурою, стоять на позиції національної державної самотійности або щонайменше далекосяжної еманципації Польщі в напрямку автентичної незалежности... Розглядаючи польсько-українські взаємини, більшість опозиційних публіцистів, включно з Подляським, зосереджує свою увагу в основному на проблемах ХХ ст., зокрема, на питаннях сучасної історії та політики. В історичному контексті вони починають аналіз польсько-українських стосунків від польсько-української війни за Галичину 1918-1919 рр. та повалення новоповсталого польською державою Західньо-Української Народної Республіки (ЗУНР).⁶

У той час, коли Подляський не квестіює української державности, є в польській підпільній публіцистиці автори, які українську державність не тільки що квестіюють, але й заперечують. До таких авто-

рів належить між іншим Ріф, який у своїй статті "Польсько-українські стосунки" пише, що "українці ніколи не мали своєї державности".⁷

На це zareагував інший польський підпільний публіцист, Ян Лукашів, у листі до редакції *Роботніка*, в якому пише, що "перша українська держава, яку створили народовці (sic!) виникла 1917 р."⁸

У відповідь на заувагу Лукашева, Ріф у тому самому числі *Роботніка*, свідомо чи не свідомо перекручує історичні факти. Ріф пише: "Багато істориків як польських, так і зарубіжних, не визнає суверенності уряду, сформованого німцями і очолюваного гетьманом Скоропадським. Це ситуація подібна до акту 5 листопада 1916 р., в результаті якого Німеччина створила Польську Регентську Раду".

Перш за все, актом 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила незалежність української держави, яку визнали у Берестейському договорі (9 лютого 1918 р.). Австро-Угорщина, Болгарія, Німеччина, Туреччина, а згодом і інші держави, з якими уряд Української Народньої Республіки (УНР) мав дипломатичні зв'язки. Як можна порівнювати уряд УНР з Польською Регентською Радою, яку створили та контролювали уряди Австрії та Німеччини? Крім цього, Польська Регентська Рада не мала ні виконавчої влади, яка знаходилася в руках австрійського та німецького губернаторів, ані дипломатичних зв'язків з іншими державами.

Оба автори також ігнорують Київську державу, Галицько-Волинське королівство та Українську Військову (Козацьку) Республіку, відому також як Гетьманщина, що була спочатку під польським (1649-1654), а опісля під російським протекторатом (1654-1764). З тієї нагоди не зашкодить пригадати, що на основі Зборівського договору від 18 серпня 1649 р. між українським гетьманом Богданом Хмельницьким і польським королем Яном Казіміром домовлено про автономію на території Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств під українською (козацькою) владою на чолі з гетьманом. На території цих трьох воєводств не повинно було бути польського війська, а право на керівні посади мали тільки українці або, вживаючи мови того часу, — шляхтичі православної віри. Цей договір ратифікував у цілості Польський Сейм.⁹ З уваги на це, Зборівський договір є правним актом, на основі якого український народ здобув національно-територіальну автономію в згаданих трьох воєводствах.

Хоч статті цього договору, які *de jure* визнавали б державність України, не устійнив точно правничий жаргон того часу й Україна формально залишилася в рамках польської держави, або, інакше кажучи, під протекторатом Польщі, то існували всі прерогативи державности, себто Україна мала свою територію, народ, свій уряд, своє військо, себто козаків, своє законодавство, дипломатичні зв'язки з чужими державами, так що німецький історик Ганс Шуманн слушно зауважив у своїй дисертації, що

творець Української Військової (Козацької) Держави Богдан Хмельницький фактично був суверенним володарем.¹⁰

Подібно з'ясував будову української державности польський історик Лешек Подгородецький. Він пише:

Після тріумфального в'їзду до Києва, запорозький гетьман приступив до будови першої в історії української незалежної держави. Це був тип феодалної держави, в якій місце польських магнатів зайняла козацька старшина, одначе, православна церква, мова й українська (в оригіналі "руська") культура могли свobodно розвиватися, а селяни були звільнені від панщини й багато інших повинностей супороти пана.¹¹ Як на ті часи, ця держава мала форму досить демократичної республіки. На чолі цієї республіки стояв український (в оригіналі "руський") народний уряд, а ціла територія визволеної України була поділена на 16 округ-полків, які підлягали полковникам, з черги полки ділилися на сотні. Так постала козацька законодавча, адміністраційна та судова влада, яка повністю заступила дотогочасну польську владу... Новий уряд енергійно відбудовував села та міста, що потерпіли під час війни, запроваджував устрій і порядок, провадив дипломатичні зв'язки з Англією, Росією, Туреччиною, Молдавією, Семигородом та Польщею... Формально Україна була дальше частиною Польщі, фактично ж незалежною країною, що мала коло 200 тис. кв. км і понад мільйон населення, тобто 10% мешканців цілої держави.¹²

До речі, державна форма протекторату була в ті часи звичайним явищем у тодішній Європі, наприклад, Волощина, Молдавія, Семигород були під турецьким, Прусія під польським, Ліфляндія (сьогоднішня Литва) та Естонія — під шведським протекторатом.

Ще виразніше визначив державність України Гадяцький договір від 16 вересня 1657 р. (До речі, цього року випадало б відзначити 330 річницю цього такого важливого договору в українсько-польських взаємовідносинах). Гадяцький договір передбачав перебудову польської держави у федерацію трьох незалежних держав: Польщі, Литви й України.¹³ Згідно з Гадяцьким договором, Україна в границях Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств стає вільною й незалежною державою під назвою Великого Князівства Руського (ВКР). Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою особою короля (персональна унія), якого спільно вибирають.

На чолі ВКР стоїть гетьман, якого вибирають на ціле життя Національні Збори, що були найвищою законодавчою установою. Король тільки затверджував вибір гетьмана. ВКР мало свій найвищий судовий трибунал, свою власну скарбницю, власну монету та своє військо: 30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська (сердюків). Урядовою мовою повинна була бути українська, або, як тоді говорили, "руська". На території ВКР не могло стояти ні

польське, ні литовське військо. Тільки на випадок війни або небезпеки польське або литовське військо могло вступити на українську територію, але підлягало воно під юрисдикцію гетьмана.

У дальших статтях говориться про справи релігії й освіти. Православна церква має бути зрівняна в правах з римо-католицькою. В сенаті віднині мали право засідати митрополит і п'ять єпископів (львівський, луцький, перемиський, холмський і мстиславський). Передбачено доволі обмежені права уніятської (греко-католицької) церкви (стаття III).

У четвертій статті про освіту дозволялося засновувати колегії, гімназії з латинською або грецькою мовою навчання, взагалі всякі школи та друкарні, скільки їх треба, щоб тільки в книжках не було образи королівської величності. Київська Академія повинна була дістати такі самі права, як Ягйлонський університет у Кракові, як також передбачено заснування другої академії, як в Кисві, в місті, яке виберуть за догідне король і гетьман. Гадяцький договір ратифіковано й опубліковано у «*Volumina Legum*» т. IV,¹⁴ (стор. 637-645).

Хмельницький та його співробітники хотіли залишитися в рамках Речіпосполитої, здобувши права Православній Церкві й виборовши певну форму автономії. Одначе, як слушно завважив Підгородецький, "польське магнатство було проти договорів", а сама Гадяцька унія спізнилася на 50 років.¹⁵

Хмельницький, побачивши, що Польща не хоче дотримуватися власних договорів, уже від 1650 р. намагався відірватися від Польщі й шукав чужої помочі, спочатку в Туреччині, а пізніше в Москві. Приймавши російський протекторат (Переяславська угода від 1654 р.), Україна перейшла з польської в російську орбіту, допомогла Росії осягнути гегемонію в Східній Європі, а Польща не тільки що втратила статус великодержави, але пішла похилою дорогою внутрішнього розкладу, який сто років пізніше довів її до розчленування.

Дивлячися з історичної перспективи, Польща прогавила історичну нагоду врегулювати українсько-польську проблему. Вона мала дві можливості: 1. прийняти доконаний факт створення української державности в рамках унії: Польща-Литва-Україна, або 2. коли політичний і суспільний устрій у новоствореній українській державі не підходив до структури Речіпосполитої, вона могла дати можливість створити незалежну українську державу в 17 ст. Правда, це означало б деякі територіяльні втрати українських земель для Польщі на користь української держави. Одначе, з одного боку, існування української держави було б запорукою оборони Польщі від татар, турків і росіян. З другого боку, добровільна резигнація зі східних воєвідств підкопала б силу магнатства й тим самим стримала б процес внутрішнього розкладу та уможливила б проведення відповідних реформ.

Одначе, Польща вибрала протилежну політику супроти української державности. Вона разом з Москвою воліла згідно з договором в Андрусові (1667) поділити Україну вздовж Дніпра. Щоправда, автономна Українська Військова (Козацька) Держава — Гетьманщина — проіснувала ще сто років, але не могла встояти перед централізацією Москви в 18 ст.

Відповідальність за невдачу розв'язки української проблеми несуть оба контрагенти. Не тільки поляки, але й українці робили помилки в своїх політичних прагненнях, що мали далекосяжні наслідки. Одначе, як твердить бл. п. Іван Лисяк-Рудницький:

... стороною головно відповідальною за минулі невдачі в польсько-українських взаєминах є поляки. Як правило, сильніша сторона завжди веде перед у визначуванні характеру взаємовідносин між суспільствами. Отже сильніша сторона несе більшу відповідальність. Історична документація показує несхибно, що Польща від пізнього середньовіччя загалом була сильніша і більш розвинена ніж Україна. Сила Польщі в порівнянні з Україною випливала не з якоїсь природженої нижчости українців чи природженої вищости поляків, а з вагомих геополітичних чинників, таких як беззахисне положення України на межі степу, а пізніше її близькість до зростаючої у могутності Московщини-Росії. Поляки, на жаль, використовували свою відносну перевагу над українськими сусідами, виявляючи мало політичного почуття чи далекозорості.¹⁶

---

1. J. Kozik, «Między reakcją a kontrrewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849». (Краків, 1975), стор. 184.

2. Козік, там таки, стор. 72.

3. Докладніше див.: J. Darski, "Kierunki polskiej polityki wschodniej", *Сучасність*, 1985, 1-2, стор. 52-78 (по-польськи, також переклад по-українськи, *Сучасність*, 1986, 6, стор. 50-63 і 7-8, стор. 139-153.

4. K. Podlaski, «Białorusini-Litwini-Ukraińcy: Nasi wrogowie — czy bracia?» (перше видання 1983, друге — 1984, третє — в Лондоні, 1985. Я користувався українським перекладом Віктора Полішука, зі вступом Ярослава Пеленського (Мюнхен: в-во "Віднова", 1986).

5. Там таки, стор. 6.

6. Там таки, стор. 6, 7, 11.

7. Rif, "Stosunki polsko-ukraińskie", «Robotnik» 28 жовтня 1984, 74, стор. 1-5; переклад цієї статті помістив журнал *Віднова*, 1986, 4, стор. 101-104.

8. Jan Lukaszów, "W sprawie ukraińskiej. List do Redakcji", «Robotnik», 1 січня 1985, 83, стор. 3-4, пор. *Віднова*, 1986, 4, стор. 105-106.

9. «Volumina Legum», т. IV, Санкт-Петербург, 1859, стор. 130, ("Ponieważ podług konstytucyi szczęśliwey koronacyi naszej, w uspokojeniu kozaków Zaporowskich dosyć się stało, tedy te deklaracya laski naszej uczyniona pod

Zborowem woysku Zaporowskiemu, «autoritate Conventus praesentis», za zgodą wszech Stanów approbiemy»).

10. H. Schumann, «Der Hetmanstaat, 1654-1764» (Бреслав, 1936), стор. 4; повний текст див.: «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1936, стор. 499-548.

11. Щодо звільнення селян від панщини Погорецький помиляється. Після Зборівського договору українське селянство мусіло повернутися до своїх панів і відбувати зненавиджену панщину. Докладніше див.: Дмитро Дорошенко, *Нарис історії України* (Мюнхен: В-во "Дніпрова хвиля", 1966), стор. 23, 26.

12. Leszek Podhorodecki, «Zarys dziejów Ukrainy», (Варшава 1976), стор. 270, 272, 277-278; ("Po triumfalnym wjeździe do Kijowa hetman zaporoski przystąpił do organizowania państwa ukraińskiego. W swej klasowej treści pozostało ono państwem feudalnym w którym miejsce polskiej magneterii poczęła zajmować starszyzna kozacka, jednak cerkiew i kultura ryska miały warunki do swobodnego rozwoju, zaś chłopci uwolnieni zostali od pańszczyzny i wielu innych uciążliwych powinności wobec pana. Państwo przybrało formę dosyć demokratycznej, jak na owe czasy, wojskowej republiki. Powstała ruska, rodzima administracja, a całe terytorium wyzwolonej części Ukrainy zostało podzielone na 16 okręgów, podlegające pułkom kozackim. Okręgi z kolei zostały podzielone na terytoria sotni. W ten sposób powstała kozacka władza prawodawcza, administracyjna i sadowicza, która całkowicie zastąpiła władze polską... Nowy aparat władzy energicznie odbudowywał ze zniszczeń wojennych wsie i miasta, zaprowadzał ład i porządek, podejmował rozmowy dyplomatyczne z Anglią, Rosją, Turcją, Moldawią i Siedmiogrodem, rozpoczął też rokowania z Polską... Prawnia Ukraina była nadal częścią Rzeczypospolitej, faktycznie — krajem niezależnym, zajmującym ok. 200 tys. km² i ponad 1 mln ludności, czyli ok. 10% liczby mieszkańców całego państwa").

13. Podhorodecki, там таки, стор. 297 ("Rzeczpospolita miała składać się z trzech równych członów: Korony, Litwy i Ukrainy").

14. Докладніше див.: Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, т. II, (Мюнхен, 1966), стор. 58-59; W. Lipiński, «Z dziejów Ukrainy», (Краків, 1912), стор. 594-598.

15. Podhorodecki, там таки, стор. 299, 300.

16. І. Лисяк-Рудницький, "Досвід історії", *Віднова*, 1985, 3, стор. 210. Ця стаття вперше з'явилася в збірнику матеріалів наукової конференції, присвяченої польсько-українським взаєминам, яка відбулася в 1977 р. в МекМастерському університеті, Гамільтон, Канада (Ivan L. Rudnytsky, "Polish-Ukrainian Relations: The Burden of History". «Poland and Ukraine: Past and Present», ed. Peter J. Potichnyj, Edmonton-Toronto: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980, стор. 3-31).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СИТУАЦІЯ В СРСР НА ТЛІ ГОРБАЧОВСЬКОЇ «ПЕРЕБУДОВИ»

Василь Гришко

І. Загадково-двоїста картина

Яка загальна картина сучасної української ситуації в СРСР вимальовується тепер, у підсумку дворіччя (1986-1987) тих нових явищ у національно-культурному житті в Українській РСР, що почали виникати там від часу проголошення горбачовських заяв про "гласність", "перебудову" та навіть "демократизацію"? З погляду автора цих рядків, ця картина виглядає загадково-двоїстою. Передусім — вона жахливо-пригнітлива. Та попри це — вона також дещо й обнадійливо підбадьорлива.

Жахливо-пригнітливим, звичайно, є визнаний і стверджений тепер уже й на офіційних форумах та в офіційній пресі УРСР той катастрофічний рівень, до якого за останні два десятиріччя, а зокрема — за час "післяшелестівських" років "керівництва" Щербицького, доведено стан української мови й українського національно-культурного та національного життя взагалі в УРСР, в наслідок несамого тиску супер-централістського русифікаційного курсу національної політики Москви під брежнєвським проводом КПРС. У національно-екзистенційному сенсі — для України це далеко страшніший підсумок, ніж навіть підсумок терористичного чвертьстоліття сталінщини.

Пригадаймо, що фізичний терор сталінської "боротьби проти українського націоналізму" в ідеологічних рамках марксистсько-ленінської формули "клясової боротьби" 30-40-их рр. все ж таки ще не дійшов (хоч і прямував) до ліквідації української мови, як "національної форми" української культури, вбиваючи лише її національний зміст і силою перетворюючи її на "соціалістичну за змістом". У кожному разі, українська мова в школах УРСР була в сталінський період ще формально обов'язковою, в тому числі й для росіян та різних "тоже русских" у тих російськомовних школах, кількість яких саме в сталінський період стала в Україні зростати, але все ж таки ще була значно меншою, порівняно з українськомовними, навіть і в великих містах. Натомість ідею фактичної ліквідації "національних мов", як кінцеву мету комуністичного "інтернаціоналізму", офіційно висунено й практично застосовано в

національній політиці КПРС у післясталінський період — у формі програмової теорії "елиття мов і націй" в СРСР, а відтак — у серії шкільного законодавства про обов'язковість вивчення в усіх школах "національних республік лише російської мови, як загальнодержавної в СРСР мови міжнаціонального спілкування та єднання". А при цьому одночасно обмежено й звужено вивчення "національних мов", які зведено до категорії таких, що їх можна "добровільно вибирати", або ж ігнорувати в шкільному навчанні — без наявності такого "вибору" в поспіль русифікованих міських закладах дошкільного виховання, починаючи з дитячих садків.

При цьому слід зазначити, що для української нації, в стані її фактичної бездержавності в російсько-імперській державно-політичній системі СРСР, особливе, життєво-важливе для неї значення має саме мовно-культурний (а не етнічно-расовий, релігійний чи інший) елемент її окремішньої самотності. Бо в умовах асиміляційного тиску російського "старшобратнього" мовно-культурного імперіалізму саме мовно-культурне самозбереження є підставою та живлющим джерелом потенційної сили загальномовного віковим поневоленням, але "ще не вмерлого" українського прагнення здобути державно-політичну самостійність, що є найпевнішою формою забезпечення справді повноцінного життя нації. Тому та перспектива втрати мовно-культурного джерела свого самотньо-окремішнього розвитку, перед якою (перспективою) опинилася тепер українська нація в СРСР, означає виникнення там для неї дійсно такої "межової ситуації", у якій питання стоїть прямо таки про її "бути чи не бути". Саме в цьому й полягає те, що є жахливо-пригнітливим в загадково-двоїстій картині сучасної української дійсності в СРСР.

Що ж у такому разі є ще, все ж таки, й оптимістично-підбадьорливим у цій понурій картині? Цим є передусім сам той факт, що про цей жахливий стан речей в Україні нарешті заговорили там уже й ті українські письменники та інші культурні діячі, що й самі належать до кола керівних верхів відповідальної за цей стан панівної партійної політбюрократії — О. Гончар, Л. Новиченко, Д. Павличко, Б. Олійник, П. Загребельний, В. Русанівський та інші (з них одні є членами чи кандидатами ЦК КПУ та Верховної Ради, інші — тільки Верховної Ради тощо). Адже досі вони "вмивали руки" від "дисиденства" тих своїх професійних (і навіть партійних) колег, що стали жертвами жорстоких репресій КГБ в 60-70-их рр. за виступи в обороні української мови й культури та за слушну критику того явно антиукраїнського, русифікаційного курсу національної політики Брежнєва-Щербицького в УРСР, що її катастрофічні наслідки стали тепер очевидними для всіх. Звичайно, тут можна було б дещо сказати й про вільну чи невільну, більшу чи

меншу "творчу" співучасть словом чи ділом також декого з названих і неназваних вище письменників, мовників та інших діячів української культури — в здійснюванні катастрофічної брежнєвсько-щербицьківської політики саме в мовно-літературній ділянці українського національно-культурного життя. Але не нам тут із "прекрасного далека" осуджувати їх за далеко не бездоганну, але "по-людському" досить зрозумілу, їхню, достосовану до умовин "вітчизняної" реальності їхнього життя "там", громадську позицію. І саме в світлі тієї реальності та їхньої "вихідної позиції" в ній стає особливо значущим сам той факт, що й ці "пізні Івани" нарешті, — хоч уже, мабуть, з дозволу "згори", під шитом горбачовської "гласности", — піднесли голос у тій самій — життєво важливій для України в її теперішній "межовій" ситуації — справі, яку 20 і 10 років перед цим відважно винесли на загальне ("гласне") обговорення їхні колеги, втративши через це десятки років свободи, а дехто з них — і саме життя.

2. Національно-опозиційний громадський рух?

Та значущим є не тільки сам факт, але також зміст і форма теперішнього ставлення українськими письменниками й діячами культури справи вже, можна сказати, рятунку, а не лише оборони, української мови й культури в УРСР. Знаменним зокрема є те, що йдеться тепер не про окремі, індивідуальні виступи, як це було в період дисиденства 60-их і 70-их рр., а про офіційно-організаційну акцію Спілки Письменників України — започату у формі спеціального обговорення цієї справи ще в червні 1986 р. з'їздом Спілки, а потім розгорненого ширше спеціальним пленумом її правління в червні 1987 р. І, як підсумок обговорень на обох цих письменницьких форумах, ухвалено спеціальні постанови згаданого пленуму СПУ, де сформульовано відповідні висновки й звернення до керівництва партії й уряду (ЦК КПУ, Верховної Ради УРСР, міністерств освіти й культури тощо). При цьому звертає на себе увагу те, що найактивнішу участь у цій акції СПУ взяли та широко відверто висловили свою тривогу за стан української мови й культури, ба навіть і за стан української нації взагалі, фактично всі ті письменники, які, поруч зі згаданими попередньо, є також видатними й відомими та, звичайно, також партійними, працівниками пера з кіл старшої й молодшої генерацій стовідсотково "радянських людей" (В. Козаченко, О. Левада, Ю. Мушкетик, І. Драч, В. Дрозд, О. Підсуха, Р. Лубківський та інші). Слід також відзначити, що все, навіть гостро-критично висловлене письменниками подано до загального відома в офіційному пресовому органі СПУ — *Літературній Україні* та знайшло певний відгомін також в інших

офіційних органах преси УРСР. Офіційне обговорення цієї ж таки мовної та національно-культурної проблематики відбулося й на з'їзді вчителів — також із активною участю письменників. Ба більше: в Спілці письменників навіть створено спеціальний орган постійного зв'язку письменників зі школами республіки — з метою конкретно-ділової допомоги їм та взагалі всім освітнім установам і зокрема вчителям у справі поширення й піднесення рівня викладання української мови й літератури, а також плекання взагалі української національної культури та навіть української історичної пам'яті й національної самосвідомости.

Це щодо форми започаткованої письменниками акції рятування української мови й національної культури в УРСР. А щодо цієї акції, головним у ній безперечно є принципово найважливіші постанови пленуму правління СПУ в справах тих "державних заходів", про конечну потребу яких була мова на письменницьких форумах і в пресі, а в згаданих постановах це знайшло своє висловлення зокрема в двох параграфах у такій формі: "Доручити президії правління СПУ звернутися до Верховної Ради УРСР з проханням *внести до Конституції УРСР статтю про державний статус української мови на території УРСР*". Також "*...впровадити в практику — вивчення в кожній школі республіки української мови, і в зв'язку з цим внести відповідні зміни до четвертого та восьмого параграфів проєкту Статуту середньої загальноосвітньої школи*" (себто скасувати ганебні статті діючого нині в СРСР "шкільного закону" про "виборче а не обов'язкове, вивчення "національних мов" у школах національних республік — за бажанням чи небажанням її там вивчати, залежно від рішення батьків чи самих учнів). А відповідно до цих принципових заходів, що стосуються важливих змін у наявних державних законах, у цьому ж документі письменницької акції рятування української мови й культури чітко наголошено конечну потребу здійснення таких найперших заходів для забезпечення відповідного в українській республіці функціонування мови українського народу, як: "ширше використання української мови в діловодстві та в роботі державних і громадських установ", а також "в радіопередачах, телебаченні, в кіно, в театрі та взагалі в сфері культури"; а зокрема також у вихованні дітей у дошкільних установах". Навіть піднесено також справу "створення комітету розвитку і збереження чистоти української мови на зразок того, що існує в Російській РФСР".

Формально-зовнішньо ця письменницька акція рятування української мови й національної культури, підтримана головним чином українськими вчителями, науковцями-фахівцями в галузі української мови, літератури, історії, а також різними іншими "культурниками", має начебто суто "професійний" характер акції

тих, що спеціально зацікавлені долею української мови й національної культури, так би мовити, в своїх "вужчих" інтересах. Але насправді, в своїй суті та в потенції свого розвитку, це акція далеко ширшого засягу. Про це виразно свідчать навіть опубліковані в центральних газетах і журналах УРСР відгуки на неї з різних, а зокрема — з робітничих і технічно-фахових кіл, міської інтелігенції, студентської й комсомольської молоді, з різних кіл працюючого населення індустриальних центрів, а не тільки сільсько-господарської провінції. І з цього видно досить помітний суспільний вплив цієї акції — в сенсі викликаного нею зацікавлення ширших кіл українського громадянства мовною та національно-культурною проблематикою, а відтак і національною проблематикою українського життя в своїй національній республіці. А національна проблематика, головним елементом якої в Україні є її мовно-культурний аспект — це, як відомо, є в СРСР сферою національної політики КПРС, що є найвразливішою частиною загальної політики московського центру влади в імперії, якою є СРСР. Тому започаткована українськими письменниками акція рятування української мови й національної культури в тій організованій формі, якої вона набула та в якій вона задокументована зверненнями до партійно-урядового керівництва УРСР постановами пленуму президії СПУ, стає фактично національно-політичною акцією, отже — сягає в сферу політики.

Зрештою, що означає звернене до ЦК КПУ й Верховної Ради УРСР прохання внести в конституцію УРСР статтю про державний статус української мови на території УРСР, а також — впровадити практику обов'язкового вивчення української мови в кожній школі республіки і тим самим — скасувати ті статті "загальносоюзного" шкільного закону, на підставі яких українську мову в Україні повсюдно витісняє зі шкільного навчання російська мова. Це означає ніщо інше, як домагання зміни тієї національної політики Москви (вживаємо тут і далі це поняття як узагальнення — в розумінні московського центру партократії КПРС в імперії), що є нині "генеральною лінією" щодо так званого "розв'язання національного питання" в СРСР взагалі, а щодо українського питання зокрема. Адже не є жадним секретом факт, що конституційна "недержавність" української мови та з цим пов'язане узаконення "необов'язковости" її вивчення чи навчання в школах України — це прямий і логічний наслідок саме такого "розв'язання українського національного питання", що своєю метою має, можна сказати "суцільну русифікацію" України. Таким чином, організований з рамени СПУ колективний виступ українських письменників саме проти такого суцільно-русифікаційного курсу національної політики КПРС у практичному здійсненні цього курсу керівництвом КПУ під проводом Щербицького — це фактично зачин опозиційного гро-

мадянського руху до такої національної політики в Україні.

3. Зміни форми без зміни змісту і одне промовисте промовчування

Звичайно, опозиційність у цьому, покищо в основному лише потенційному русі, що безперечно є продуктом загальної в СРСР "відлигової" атмосфери горбачовської "гласности" й цілком добре вкладається в її рамки, ні в якому разі не означає будь-якої опозиції до влади КПРС чи, тим більше, ворожости до неї. Навпаки, як самі причетні до цієї партійної влади (партократії), ініціатори того, що тут лише умовно можна назвати "опозицією" (в розумінні висунення альтернативної опозиції в розв'язанні мовно-культурного аспекту національно-політичної проблематики в Україні), виступають лише проти русифікації (хоч і не називають точно саме цією назвою сутність мовно-культурної політики партії в Україні останніх десятиліть), але осуджують її з позиції не лише безумовної лояльності, але й ширшої відданости владі своєї партії, її комуністичній ідеології і, звичайно, ленінізмові. Та навіть саме в формі обстоювання теоретичної чистоти "ленінської національної політики" вони виступають проти русифікації, як лише викривлення тієї політики в практиці її застосування партбюрократією в Україні. Посилаючись також на нібито "правильне" ленінське розуміння інтернаціоналізму, вони заперечують практику русифікації в Україні, як саме відступлення від того "ленінського курсу" справді інтернаціоналістичної національної політики партії, що за безпосередніми вказівками Леніна здійснювався в Україні від 1923 до 1933 рр. у формі "українізації".

До речі, ця версія опозиції до русифікаційного курсу національної політики, базована на засадах безпосередньо Леніном визначеної теорії й практики "ленінської національної політики" першого, вихідного етапу творення й розвитку Союзу РСР — це, власне, та сама версія, яку теоретично накреслив ще в 60-их р. Іван Дзюба в своєму трактаті *Інтернаціоналізм чи русифікація?* І не випадково й сам Дзюба, "окрилений" горбачовською "гласністю", також бере активну участь у теперішній, саме "гласній" уможливленій, акції українських письменників знову ж таки, можна сказати, на дзюбівській платформі: за правдивий інтернаціоналізм — проти русифікації. В зв'язку з цим тут мимовільно приходять на думку деякі паралелі, з яких випливають аж ніяк не оптимістичні висновки.

Як відомо, славнозвісний трактат Дзюби з'явився в Україні (хоч і не друком, а в машинописних копіях) легально (кажуть — навіть "з благословення" тодішнього керівника КПУ Петра Шелеста), як продукт ще дозволеного деякого "вільнодумства" з часів ще не

"замороженої" Брежнєвим хрущовської десталінізаційної "відлиги" та нею зродженого шелестівського національного лібералізму в рамках ленінського розуміння інтернаціоналізму. Але та "відлига", як відомо, дуже скоро скінчилась, а з цим незабаром прийшов кінець і шелестівському націонал-лібералізму та й самому Шелестові, наслідком чого ввесь започаткований Дзюбою легальний і легалістичний рух "за правдивий інтернаціоналізм — проти русифікації" став нелегальним і, як "націоналістичний" — об'єктом репресій КГБ.

У світлі цього, ще досить свіжого історичного досвіду виникає цілком слушний сумнів наскільки певним і тривалим є взагалі будь-яка "відлига" в скutoму морозливим духом тоталітарної партократії суспільному житті в СРСР. А відтак логічно постає також питання: яку ж реальну перспективу може мати започаткований тепер українськими письменниками рух у справі рятування української мови й національної культури, якщо це щільно пов'язане з теперішньою горбачовською версією "відлиги" у формі "гласности" й обіцяної "перебудови" та "демократизації"? В такому разі треба передусім розглянути питання про те, що являє собою взагалі цей горбачовський "відлиговий" зворот у загальній політиці КПРС, що почався з "гласности" й дуже "гласних" (голосних) говорень про "реформи" і "зміни". А з цим виясниться й те, чого можна і чого не можна сподіватися в сенсі справжніх змін "перебудови" і навіть "демократизації" в СРСР взагалі, а зокрема — в сфері національного життя народів та конкретно — в національній ситуації українського народу.

На жаль, з усього, що досі стало відомо за перші два роки досить туманних офіційних говорень про ще тільки "проєктовані" в Москві "реформи", виглядає, що імовірніше, це буде лише черговий, характеристичний для ленінської концепції періодичний "відступ для наступу", "зіг-заг" здебільшого в економічній політиці КПРС. І, як такий, він, мабуть, обмежиться рамками суто господарськими, практично-діловими аспектами економіки, може й "радикальними" своєю зовнішньою видимістю, — *змінами форми без зміни змісту* наявної тепер *тоталітарної* і тому неминуче *централістично-велидержавницької* імперської системи в СРСР. В кожному разі, не можна нічого сподіватися, що було б відповідним заявам Горбачова про "революційний" характер змін у пляні обіцяної ним "перебудови", аж до "демократизації" включно. А це тому, що в усьому говоренні про "реформи" і "зміни" (маємо тут на увазі, звичайно, офіційне говорення "згори", а не те, що говорить про це "на низах", порядком дозволених у межах "гласности" деяких дискусій на цю тему) бракує серйозної мови про те, без чого неможливі будь-які справжні зміни. Бо при цьому навіть і не

ставиться питання про підставові для дійсної перебудови й демократизації *політичні зміни* в антидемократичній за своєю суттю системі тієї фальшивої "радянської соціалістичної демократизації", що створилася за чвертьстоліття сталінського самодержавства й міцно закріпилася в період брежнєвського "застою". А вона ж незмінно й тепер є змістом "основного закону" суспільного життя в СРСР у формі "найдемократичнішої в світі" сталінсько-брежнєвської версії державної конституції.

На цьому загальному тлі зокрема дуже звертає на себе увагу факт, що сьогодні найголовніше для українців та інших народів національних республік СРСР *національне питання*, шільно пов'язане саме з конституційно-правовим аспектом політичної проблематики перебудови й демократизації, фактично ігнорується в офіційному говоренні про потрібні й проєктовані реформи-зміни, хоч найгостріша потреба їх існує саме в царині національного питання. Зокрема ж досить зловісно-тривожним є те, що сам Горбачов, устами якого говорить тепер московський політбюровський синедріон, досі ще нічого обнадійливого для українців та інших неросіян в СРСР не сказав. А сказане Горбачовим принагідно й "між іншим" у різних виступах те, що стосувалося до національного питання, звучало дуже загальниково, і з досить виразним наголосом саме на тому, типовому для великодержавного російського націоналізму, централістично-імперському розумінні офіційного в СРСР змісту "інтернаціоналізму", сутність якого добре розшифрував Дзюба в своїй особливо актуальній тепер праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Та й своє власне, приховане за таким "інтернаціоналізмом", російське "едононеділимське" нутро Горбачов мимовільно виявив тоді, коли під час свого офіційного перебування в Києві заговорив про Радянський Союз як про "Росію", а "поправив" цей політично-термінологічний ляпсус ще гіршого змісту "оговоркою", мовляв, "це означає одне й те ж саме".

Тому не дивним, але дуже таки зловісно-промовистим є факт, що вигнавши з керівних верхів партократії всіх "брежнєвців", Горбачов залишив недоторканим, як у київському, так і в московському провідному центрі, міцно закоріненого та найбільш одіозного брежнєвця — Щербицького. А цей "тоже українець" став для українців живим втіленням і найвидимішим символом великодержавно-шовіністичного курсу тієї русифікаторської національної політики КПРС в Українській РСР, метою якої є "розукраїнення України". То, може, саме це останнє якраз і відповідає цій же меті незмінного курсу й горбачовської, ще "не гласної", версії національної політики КПРС?

4. Головне з досвіду хрущовської версії перебудови

Очевидна річ — справа не в самому Горбачові, а в природі очоленої ним тоталітарної влади КПРС та створеної нею, на базі комуністично-тоталітарної ідеології, супер-централістичної державно-політичної й економічної системи в СРСР. Власне, цей, властивий будь-якому тоталітаризму, державно-політичний та відповідний йому економічний централізм, є тією властивістю антидемократичної за самою своєю суттю комуністично-тоталітарної "радянської" влади КПРС, якій найкраще пасує назва "партократії". Саме цей антидемократичний централізм, суперечний зовнішньо-демократичній "радянській" формі й самоназві цієї влади, нібито "влади рад" обранців народу, — це якраз те головне в створеній цією владою державно-політичної і економічної системи, що є найпершою перешкодою на шляху будь-якої суттєвої перебудови в ній. Зокрема й особливо це стосується національно-політичного аспекту супер-централістичної системи різнонаціонального СРСР. Щодо цього аспекту, то партократичний централізм КПРС, від часу закріплення сталінського самодержавства півсторіччя тому, настільки щільно зрісся з російсько-імперським великодержавним шовіністичним "єдиномеділітвом", що ускладнена цим проблема перебудови відразу ж упирається в проблему розв'язання національного питання, а тому головною проблемою перебудови є децентралізація.

Отже, коли йдеться про справді серйозний замір дійсної перебудови і саме в пляні демократизації наявної тепер в СРСР системи, то її першим кроком мусить бути творення для неї відповідної політичної підстави, а найпершим та найголовнішим при цьому мусить бути програмова настанова на децентралізацію як вихідну базу перебудови. І якраз по тому, чи є така програмова настанова та як широко й глибоко сягає програмована децентралізація, можна судити про політичну вартість говорення про перебудову й демократизацію будь-якого чергового керівника такої принципово централістської партії, як КПРС. Як же з цього погляду виглядає сучасне горбачовське, вже дворічне говорення (такі переважно лише говорення!) про перебудовчі реформи та навіть "революційні зміни"?

Власне, якраз відсутність такої програмової настанови на децентралізацію, що мала б дати найпершу політичну підставу для справжньої перебудови в напрямі демократизації, — це є та головна прогалина в горбачовському словесному "реформізмі", що робить його навіть менше надійно-перспективною перебудовчою затією в рамках офіційної політики КПРС, ніж була відома хрущовська затія доби післясталінської "відлиги" у формі "десталінізації" 1956-1962 рр. Тому не зайвим буде тут для порівняння пригадати

дещо з того політично найсуттєвішого, що було в хрущовській і чого нема в горбачовській версії чергової "перебудови".

Передусім треба відразу ж відзначити, що хрущовська версія була закросна ширше й серйозніше, ніж горбачовська, бо від самого її початку була пов'язана з досить важливими змінами саме в національному питанні і зокрема щодо національної політики в Україні. Адже відразу, коли після смерти Сталіна очолене Хрущовим "колективне керівництво" КПРС почало (під гаслом "повороту до ленінських норм") ревізію сталінізму у формі розвінчання й осуду "культу особи", найперше опубліковано доти приховувані передсмертні писання Леніна з національного питання, писані в дусі рішучого осуду великодержавного російського шовінізму та в обороні "націоналів". Тоді ж таки відразу було офіційно осуджено русифікаційну практику керівництва партії в Україні (зокрема в її західних областях) і за це усунено тодішнього керівника КПУ Мельникова, і вперше в історії цієї партії на її чолі висунуто українця Кириченка. Одночасно, під виглядом "викриття Берії", фактично було розгромлено НКВД, а відтак випущено з "архіпелагу ГУЛагу" і формально реабілітовано фактично всіх на той час політичних в'язнів, зокрема ж кільканадцять тисяч вояків УПА й цивільних співучасників повстанського руху тощо.

Разом із наступними за цим офіційними програмовими постановами двох хрущовських антисталінських з'їздів КПРС — 20-ий й 22-ий, — постала досить солідна політична підстава для тих проєтованих і частинно підготованих на цій базі хрущовських реформ у галузі економіки СРСР, зокрема ж її адміністративно-організаційної системи в дусі децентралізації. В зв'язку з пляном децентралізації й самої державно-політичної системи, офіційно було піднесено тоді питання про "відновлення й поширення прав союзних національних республік" та частково дещо в цьому пляні почато робити. Саме на цьому ґрунті в національних республіках зродилася атмосфера національно-державницького самоусвідомлення, в Україні навіть у ширих комуністів зродився той "місцевий" українсько-радянський патріотизм, що його уособленням став хрущовський висуванець на пост керівника КПУ — Петро Шелест, який й після усунення Хрущова був виразником своєрідної форми українського партійно-радянського націонал-автономізму.

Але, як відомо, навіть і так широко закросна та на солідній політичній базі десталінізації поставлена, хрущовська версія "перебудови" 1953-1963 рр. виявилася лише короткотривалою (за офіційно-партійною формулою — "волюнтаристичною") затією, кінцевим наслідком якої був, як то кажуть — "з великої хмари малий дощ". Хоч запляновані Хрущовим "реформи і зміни", узаконеної двома з'їздами КПРС десталінізації, офіційно проголо-

шувалися як "безповоротні" (необратиміє), вже три роки після найбільш антисталінського 22-го з'їзду, все "законно" обернулося в протилежний бік — до неосталінізму і, як казали тоді в СРСР, "сталінські вуса перетворилися на брежнєвські брови". І цей зворот для тоталітарної влади КПРС був цілком закономірним. Бо десталінізація в своєму логічному розвитку мусила стати децентралізацією партократії, що саме на сталінському супер-централізмі, органічно зрошеному з російсько-імперським великодержавництвом, закріпилася й забезпечила своє існування. Тому сам Хрущов, як цією партократією витворений тип керівника її централістичної організаційної машинерії, від якої він залежний, не був і не міг бути в своєму антисталінізмі послідовним. А в останні три роки свого керівництва він фактично сам почав реабілітувати Сталіна та завертати на шлях неосталінізму.

5. "Єдинодержавний" централізм і "добровільно-примусова" русифікація в горбачовській версії перебудови

Здавалось би, що маючи повчальний досвід попередньої, хрущовської версії нездійсненої перебудови в СРСР, Горбачов мусив би взяти за вихідний пункт для своєї спроби перебудови позицію послідовного здійснювання десталінізації, починаючи саме з децентралізації влади КПРС та нею керованої "радянської" державно-устроєвої системи "союзу" національних республік, — по лінії національно-політичних вказівок часів творення СРСР та передсмертної критики Леніном сталінських викривлень у національній політиці, що на їх основі було проєктовано (і 22-им з'їздом КПРС прийнято) "відновлення й поширення прав національних республік СРСР". Адже основною причиною невдачі хрущовської перебудови була якраз органічна нездібність тотально централізованої партократії, якою скована вся державно-устроєва, економічна й загально-політична система СРСР, здійснювати перебудову в напрямі демократизації не тільки в цілості, а й у будь-якій галузі цієї системи, без загальної децентралізації згори донизу.

Але, цілком протилежно до цього, горбачовська перебудова від початку й до сьогодні (на кінець 1987 р.) фактично майже цілком зводиться до самих окремих практичних заходів для досягнення певних суто господарських економічних цілей, що в основному полягають лише в забезпеченні крашої, ніж досі, виробничої ефективності державно-керованої московським "всесоюзним" центром промисловості й колгоспного сільського господарства. При цьому "перебудова" мислиться покищо тільки в межах відповідних виробничо-господарських одиниць, де мається на увазі й почасти запроваджується певна форма більш-менш "вільної

ініціативи" для їхніх керівників чи також і їхніх виробничих колективів. Проте, на сьогодні, немає жадних познач, щоб малося на увазі таку перебудову в цілій системі державно-централізованої "єдиної загальносоюзної" економіки, що означала б децентралізацію її керівництва за національно-територіяльним принципом — у сенсі "відновлення й поширення прав союзних національних республік" у галузі їхніх національно-економічних комплексів.

Отже — нема й мови про будь-яку свободу ініціативи "місцевого" керівництва у сфері національно-республіканської економіки та її перебудови, відповідно до "місцевих" національних, а не тільки "загальносоюзних", інтересів. Нема й натяку в горбачовському говоренні про "перебудову" та навіть і в "гласному" обговоренні перебудовчих проблем у дозволених нині для радянських громадян межах. Виглядає, що це вже є саме тією сферою принципових *політичних підстав* для справжньої перебудови, яка в межах теперішньої горбачовської "гласности" є "табу", і його зокрема "націоналам" не вільно порушувати. Зрештою, щодо цього є досить недвозначні попереджувальні сигнали "згори" із Москви — від самого Горбачова. Адже він уже не раз у своїх настановчих доповідях і промовах наголошував "небезпеку" так званого "місництва", що є сталінсько-брежньєвським великодержавницько-централістським евфемізмом на означення будь-якої тенденції в національних республіках до забезпечення й оборони національних інтересів.

З цим типовим великодержавницько-централістським "антимісництвом" горбачовського керівництва КПРС нерозривно поєднується підкреслення в офіційному говоренні й писанні в пресі про необхідність збереження непорушності властивої сутності самої, мовляв, "природи радянського соціалістичного ладу", невід'ємним елементом якої, мовляв, є "ленінський демократичний централізм". А це останнє, як загально відомо, означає також сталінсько-брежньєвське трактування придуманої Леніном казуїстичної формули поєднання протилежностей — демократії і централізму, що первісно була формулою революційної дисципліни більшовицької партії в боротьбі за владу в Росії. Потім у практиці пореволюційного більшовицького єдиновладдя це означало диктатуру партії під псевдонімом "диктатури пролетаріяту", а в післяленінський період стало формулою пропагандного маскування "під демократію" тоталітарного централізму партократії і "єдинодержавія" в СРСР.

Якщо ж так виглядає справа з горбачовською "перебудовою", то тоді ж всі ті обнадійливі й підбадьорливі для українців — "там і тут" — виступи й певні заходи українських письменників та інших діячів культури, якими вони намагаються нині рятувати українську

мову та цим і саму українську націю в її теперішній смертельній "межовій ситуації" в УРСР, хоч і набувають практично першорядного значення, але, на жаль, дають занадто мало підстав для оптимістичної прогнози на ближче майбутнє. Річ бо в тім, що русифікаційне приречення на смерть в СРСР української мови — цієї найважливішої нині, в умовах недержавности України, прикмети національної окремішности нашої нації — це безпосередній і логічний та неминучий наслідок саме тієї тотальної централізації СРСР, що її "похоронною" для української нації офіційною девізою є: "Єдина радянська (советська) держава, єдина радянська економіка, єдиний радянський народ".

Відомо ж, що головним аргументом ідеологічної мотивації тотальної русифікації в СРСР усіх "націоналів", а передусім — "найрідніших" для "старшобратніх" росіян — українців і білорусів (бо ж після русифікації цих, інші "націонали" будуть русифікуватися вже "триєдиною" більшістю "руських слов'ян") є тепер уже не так "комуністичний інтернаціоналізм", як саме оця "єдиність", у якій головним тепер для влади елементом і рішальним фактором з'єднання всіх в одне стала саме "єдина радянська економіка" та її прискорюваний "науково-технічний прогрес". І якраз оця "єдина економіка" у віданні "єдиного" центрального керівництва "єдиної" партії в Москві, що програмово-пляново спрямовує технічний прогрес у річище, мовляв, вимаганого ним уніфікаційного процесу "злиття мов і націй", відіграє тепер вирішальну, найважливішу роль в посиленні русифікації та зведення до одного, російського мосно-культурного знаменника всіх народів СРСР під кодовою назвою "радянський (советський) народ".

Саме логічним висновком з цього й став той "загально-союзний" шкільний закон про обов'язкову мовну русифікацію "націоналів" — від дитячих ясел-садків, почерез усі ступені загальної й фахової, до вищої освіти і, звичайно, всякої професійної кар'єри. Бо ж це справа готування (вишколу) "єдиних" для всього СРСР "спільномовних" кадрів, для радянської економіки та з нею нерозривно пов'язаної єдиної, супер-централізованої системи державної адміністрації, армії, партії і т. д. якими відає один московський центр — "загальносоюзні" міністерства, "главки" чи інші "єдинодержавні" органи. Ці ж органи розподіляють кадри не тільки без жадної уваги до їхньої національно-республіканської приналежності, а навпаки — саме свідомо-пляновано "перемішують" їх так, щоб вони були якнайбільше розсіяні поза своїми національними республіками, і щоб російські кадри з РСФСР домінували в національних республіках. А за такого стану речей російська мова, самозрозуміло, мусить бути головною і практично єдинопотрібною мовою всіх цих кадрів (тобто — фактично всіх сто

відсотків людей "радянських" поколінь, тих вікових груп, що постійно проходять і мусять проходити через загально-обов'язковий процес вишколу — загальноосвітнього, фахового, військового тощо), а також — мовою не лише професійного, службового, але й побутового "міжнаціонального" спілкування і вкінці стає їхньою єдиною, а для їхніх дітей уже й справді "рідною" мовою. І в такому разі цілком природним і неминучим, а тому навіть незалежним від стану більшої чи меншої свідомости своєї національності в громадян національних (фактично вже лише номінально "національних" і зовсім фіктивно "союзних") республік буде справді *добровільно-примусовий* обов'язок батьків супроти своїх дітей, як також і самої тієї молоді на порозі свого вступу в реальний світ свого життя в СРСР — дбати про достосування в їхній освіті й фаховому вишколі до такої вимоги цього життя, як практична необхідність не тільки знання й уживання російської мови, а й щоденного проживання в атмосфері цієї мови та на ній основаної "радянської" культури, що витісняє національну мову й культуру батьків (чи вже радше дідів), як щось практично зайве й непотрібне.

Власне в світлі такого стану речей зокрема в сучасній реальності національно-політичної ситуації в Україні, де (подібно чи й гірше, також у Білорусі) східнослов'янська близькість національної мови до російської зумовила особливо далеко засяглий прогрес добровільно-примусової русифікації, не зовсім безпідставним є пушений в обіг із офіційних джерел погляд на українську мову як таку, що є "неперспективною". За наявности такого, як окреслений вище, реального стану речей, вона таки справді, якщо навіть ще й не стала, то вже дуже прискореним темпом стає такою, для якої в УРСР нема нині надійної перспективи повноцінного життя й розвитку.

6. Безперспективність недержавної української мови в недержавній УРСР

Суттєвої зміни в такому стані речей не буде, бо й не може бути, аж доти, доки не буде змінено супер-централістичну систему сучасної "єдинодержавности" СРСР бодай настільки, щоб цей номінальний "союз республік" відповідав своїй назві хоч такою мірою, якою він мав певний характер немов би міждержавного союзу за тією "ленінською національною політикою", на базі якої його було створено в 1923-1924 рр. і на цій базі він існував протягом "НЕПівських" 20-их рр., що для України були роками "українізації". А тією базою була тоді ленінська теза про першорядність боротьби передусім проти великодержавно-російського

шовінізму, що неминуче породжує самооборонний націоналізм народів союзних республік і тому є головною небезпекою для існування й розвитку справді союзних міжнародних взаємин в СРСР. Звичайно, СРСР і тоді не був справжнім союзом, яким може бути тільки дійсно добровільний союз суверенно-державних народів, бо про створення СРСР іменем народів договорювалися підлеглі російському комуністичному центрові ним же створені на територіях цих народів філіяли єдиної комуністичної партії. Але, хоч і не суверенно-державні, народи союзних республік все ж таки мали в той час певну автономію в місцевих справах, а в справах національної мови й культури автономність була особливо ґрунтовною.

Зміна в СРСР бодай у сенсі такої автономності національних республік — це для України тепер перша, найелементарніша вимога часу в критичній для української нації "межової ситуації", коли йдеться про життєво-вирішальну для неї справу рятування української мови. Цієї зміни, як виглядає, передусім і домагаються тепер українські письменники та інші діячі й працівники української культури в УРСР, слушно ставлячи справу рятування української мови в площині державно-конституційного забезпечення належного їй державного статусу, а також спеціальних "державних заходів" щодо усунення дискримінаційних для неї статей "загальносоюзного" шкільного закону, що обмежує її вивчення й навчання в школах УРСР. І доки такої зміни не станеться, ніяке "гласне" обурення з приводу ширеного русифікаторами погляду на українську мову, як на мову "неперспективну" не змінить того факту, що стан її в УРСР таки дійсно безперспективний.

Але про який же "державний статус" української мови та про які "державні заходи" в УРСР можна говорити тепер, коли фактично ніякого державного статусу не має й сама ця УРСР, бож навіть і такі її внутрішньо-місцеві справи, як шкільна освіта і роля в цій освіті "місцевої" мови корінного народу республіки, не є в руках її "уряду", чи властиво — її партійного керівництва, а вирішується "загальносоюзним" керівним центром у формі "єдиногодержавного" шкільного законодавства. Тому й офіційне звернення українських письменників до цього недержавного керівництва в справі "державного статусу української мови" та "державних заходів" для рятування її в УРСР зустрівся з цілковитим ігноруванням саме такого поставлення справи, і її збуто цинічно-крутіською партійно-бюрократичною "відпискою" у формі "Постанови ЦК КПУ" з серпня 1987 р.

У цій постанові цілком промовчано справу "державного статусу" української мови та "державних заходів" щодо усунення дискримінаційних статей шкільного закону. Промовчано взагалі ту

гостроту національно-мовної проблеми, на яку так чітко вказано у виступах і зверненнях письменників (як також учителів, та працівників освіти й культури в УРСР) з рамени їхніх офіційно-організаційних форумів. І, як на глум, похваляючись неіснуючими "досягненнями" останніх років в національно-культурній галузі українського життя в УРСР, у постанові вказується лише на потребу "посилення" й "поліпшення" праці щодо "патріотично-інтернаціоналістичного" (читай — великодержавно-імперського, антинаціонального) виховання та плекання "російсько-української двомовности" (читай — дальшого домінування єдинодержавної російської мови над зведеною до стану "неперспективности" українською бездержавною мовою). Ну й, звичайно, наголошено справу боротьби проти "буржуазного" (звичайно ж — українського, але не російського) націоналізму тощо. А поміж цим усім, між іншим, досить невиразно згадано й факт якогось ніби незначного "звуження застосування" й "зниження рівня викладання" української мови, виходило б — з вини вчителів, бо висновок з цього щодо ухвалених конкретних заходів такий: "Планується, зокрема, поряд із забезпеченням усіх умов для глибокого вивчення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування, здійснити ряд заходів для підвищення рівня викладання й вивчення української мови". Отже — насамперед для російської мови в Україні треба "забезпечити всі умови для глибокого її вивчення", а для вивчення української мови, виходило б — усі умови уже й так забезпечені, а треба ще тільки "підвищити рівень її викладання", тобто — поліпшити кваліфікацію вчителів.

7. "Виклик на виклик" та перспектива "єдиного виходу" й "іншого вибору"

Отже — "партія й уряд" (точніше ж — "партія-уряд") УРСР фактично "умиває руки" від справи рятування української мови, що в сучасній українській ситуації означає рятування самої української нації від уготованої їй доцьогочасною сталінсько-брежнєвською національною політикою в СРСР "природної смерті". Безперечно, така позиція щодо цього шербицьківського партійного керівництва України цілком узгоджена з тим, досі незмінним сталінсько-брежнєвським напрямом сучасної національної політики КПРС, і цей напрям Горбачов, очевидно, має на увазі продовжувати, лише дещо модифікуючи в душі "гласности" деякі форми його практичного здійснювання. Виглядає, що саме такий підхід до національного питання криється за послідовною маломовністю в цьому питанні дуже говірливого в усіх інших справах Горбачова.

Але, згідно з відомостями з дослідницького центру Радіо

Свобода, є деякі внутрішньо-партійні вказівки з Москви щодо того, як партійно-урядові чинники мають трактувати висловлювані порядком "гласности" національні домагання в союзних республіках. І загальний висновок із цих вказівок виходить приблизно такий: не вдаватися відразу до придушення цих домагань, а спершу — в кожному окремому випадку та в залежності від умов тієї чи іншої національної республіки, уважно їх вивчити; потім, у окремих аспектах цих домагань, які з погляду державних інтересів СРСР як цілоти є законними, можна зробити певні поступки (наприклад, щодо навчання місцевих мов); але все те, що являє собою виклик політиці КПРС щодо забезпечення державної цілоти СРСР, мусить бути рішуче припинене.

Виглядає, що з погляду такого не загального, а різного підходу до національних домагань — у кожному окремому випадку й залежно від спеціальних умов даної республіки, в Українській РСР, відмінно, наприклад, від Грузинської, Вірменської й Азербайджанської національних республік, домагання державного статусу української мови й усунення дискримінаційних щодо національної мови статей загальносоюзного шкільного закону розглядається як виклик політиці збереження того далекого вишого рівня мовної русифікації та демографічної й економічної "росіянізації", якого в згаданих кавказьких республіках не досягнуто. Різниця тут полягає, звичайно, в тому, що в тих кавказьких республіках ще треба добиватися таких, як в Україні, русифікаційних успіхів, і то тяжчими, ніж в Україні, зусиллями — в спеціальних умовах сильнішого там опору русифікації з боку суцільно національних цілком відмінних від росіян не тільки мовно, але й етнічно-расово, народів тих республік.

Безперечно, ігнорування й фактичне відкинення шербицьківським (службовим щодо горбачовського московського) керівництвом УРСР справді мінімальних і цілком законних домагань українських письменників і культурників щодо рятування української мови й самого життя української нації, — це також виклик, та ще й зухвалий виклик, національному сумлінню не тільки цих українських письменників і культурників, а й репрезентованого ними українського народу. Річ бо в тім, що за сучасного стану речей в Україні, — після десятиліть нещадного винищування сил українського національного опору, української національно-політичної (в тому зокрема й націонал-комуністичної) опозиції, національно-культурного відродження і, врешті, просто національно зорієнтованого "дисидентства", — саме на долю теперішніх, переважно партійних і стовідсотково "радянських" українських письменників і діячів та звичайних працівників української культури випало, в рамках теперішньої "гласности", взяти на себе

місію започаткування легального й легалістичного руху української національної самооборони, можна сказати, вже на останній межі захисту мови й культури, що набуває значення захисту самого "права на життя" української нації в правових межах державно-політичної системи в СРСР.

І справді — тепер, після промовистої (тим, чого в ній нема) серпневої "Постанови ЦК КПУ", справа рятування української мови й культури повністю лягла на плечі самих українських письменників і культурників. Про це яскраво свідчать зокрема спеціальна постанова президії правління Спілки Письменників України з вересня 1987 р. порядком реагування на згадану партійно-керівну постанову. В цій справі письменники постановили взяти на себе конкретно-ділову ініціативу, немов би порядком виконання постанови ЦК КПУ, досить зручно використовуючи крутіську мову тієї постанови, щоб нею ж узаконити такі свої практичні заходи, які означають здійснювання зігнорованих шербицьківським ЦК КПУ домагань червеного Пленуму СПУ. Так, не вживаючи вже поняття "державний статус" і не згадуючи про зміну шкільного закону, вереснева постанова президії правління СПУ фактично настоює на практичній реалізації того, що являє собою властивий зміст державного становища української мови в Україні та відповідне до цього її місце й ролю в усіх освітніх, державно-урядових, громадських, службових, мистецьких, наукових, фахових, політичних, масово-інформаційних, технічних, виборничих та різних інших сферах і галузях життя республіки.

Цим по суті ця письменницька постанова набуває характеру своєрідного виклику на виклик у легалістичному змаганні з владою за протилежно з двох сторін тлумачений однаково для обох сторін самозрозуміло-обов'язкових радянських форм державності й законності в СРСР взагалі та в Українській РСР у межах цього "союзу" зокрема. Не знати, як далі чи як довго відбудуватиметься та в якому напрямі може розвинутися це змагання, але в одному можна бути цілком певним: оскільки першою й головною турботою сучасного горбачовського керівництва КПРС, як і попередньо — від Сталіна починаючи, є "єдинодержавна" імперська цілість СРСР, то справжнього державного захисту української мови й самої української нації взагалі в такому "союзі" не можна сподіватися. Тому питання про перспективність чи безперспективність української мови в СРСР уже тепер обертається в інше, неминуче виникаюче: а чи перспективна українська нація в СРСР?

Можна також передбачити й те, що мірою усвідомлення реальної актуальності питання в дальшому перебігу горбачовської перебудови без сприятливих для життя й розвитку української нації

змін в СРСР, для всіх тих, що нині в УРСР цілком слушно домагаються передусім забезпечення мовно-культурної бази для українського національного життя в умовах фактичної бездержавності українського народу в своїй номінально-конституційно ніби й "державній" формі "союзної" республіки, цілком очевидно стане безспірно доведена історично-політичним досвідом усіх народів світу істина: тільки власна національно-суверенна державність є дійсною запорукою мовно-культурного, економічного, суспільно-політичного та взагалі всебічного розвитку й справді повноцінного життя народу; бо тільки в такому своєму суверенно-державному стані народ є в повному розумінні нацією — навіть і в тій чи іншій формі союзного співжиття з іншими народами-націями. А з цього неминучим стане для українців в СРСР єдино логічний висновок: якщо такий "союз", як СРСР, для свого існування обов'язково в єдинокористувальній цілості вимагає (бо ж це запрограмовано в самій ідеї цієї цілості) "добровільної" національної смерті українського народу, тобто — якщо український народ "закономірно" мусить у цьому союзі конче "зливатися" з російським, щоб разом з іншими народами "союзу" перетворитися в супер-національну (але називану "інтернаціональною") амальгаму під назвою "радянський народ", що буде все таки російським — за російською мовою й культурою, російською базою історично-політичної традиції тощо; то тоді єдиним рятівним виходом з такої безперспективної для українців в СРСР ситуації може бути тільки шлях реалізації формально-конституційного права своєї "союзної" республіки на вихід із фактично вже "розсоюзеного" російським "єдинокористувальством" Союзу РСР.

Але, якщо повірити горбачовським заявам про "революційний" характер потенційного розвитку розпочатої в СРСР "перебудови", то, можливо, існує й інший вибір, а саме: всі зусилля спрямувати передусім на те, щоб добитися справжнього суверенно-державного становища України в стосунку до Росії через таку дійсну перебудову й демократизацію, отже — децентралізацію, щоб СРСР став насправді добровільно-договірним союзом уповні рівноправних — радянських і соціалістичних, але демократичних — національних республік. І шойно забезпечивши таким чином державний статус України, можна реально забезпечити в ній державний статус і творчу перспективність української мови та перспективне майбутнє української нації в повноцінному її житті й співжитті з іншими справді союзними народами.

СПОГАДИ

ЮРІЙ СТЕФАНИК

Уляна Любич

Євген Сверстюк писав колись:

Чим глибше в землю, тим вище в небо. Так казав мені старий дідусь, який усе життя насаджував молоді дуби і корчував дубові пні. Ця глибока філософія життя звучала в його устах так просто і звичайно, як спів птаха і шум діброви. Чи думав він при цьому про людей? Ми спершу не розмовляли про людей, але, коли зайшла мова про них, старий додав:

— Авжеж кажу, — що глибше в землю, то вище в небо, бо скрізь воно так є...

— У людей воно не все так, — кажу. — Часом і не дуже глибоко тримається землі, а от вгору...

— Е, — перебиває мене дід, — тим воно все й принохується до вітру, що не має свого кореня. Дуби — не те: дуби стоять твердо своїм корінням на своїм ґрунті...

Як же вони врастають у ґрунт? Люди врастають всіма почуттями, помислами. А коли їм бракує соків зростання — любови, що лежить в основі всіх почуттів і всього духовного життя, то кажуть: людина черства. Або — вироджується... Але й у такої людини буде якась удавана любов — не можна вже зовсім без неї...¹

Юрій Стефаник вріс глибоко у рідний ґрунт; вріс любов'ю до рідної землі, народу. Своєю любов'ю до батьків, хоч матері майже не знав, до своєї сім'ї, друзів. Він вріс глибоко своєю любов'ю в рідну землю. Народився Стефаник в Стецевій, ріс у Русовому, куди переїхали його батьки Василь і Ольга, роджена Гаморак, Стефаники. Це Покуття, про яке Юрій Стефаник писав: "краса природи не єдина його прикмета. Воно славиться в Україні також багатим чорноземом, добрими кінями та любов'ю до старих селянських традицій, народньої ноші і пісні та ще цікава його говірка, що зберігає у собі багато елементів староукраїнської мови".

Свого наймолодшого сина Василь Стефаник назвав Юрієм, у пам'ять Юрія Морачевського, батьки якого Софія, роджена Окуневська, і Вацлав Морачевський були його близькими приятелями.

Юрій Стефаник рано втратив матір, але зберіг, може з туги за нею, пам'ять про неї (що виявив у присвяті в своїй книжці).

Василь Стефаник у листі до Ольги Кобилянської писав: "Мої

три сини, одні з криміналу, другі з волі, просять Тебе прийняти від них найнижчу чолобитню. По смерті своєї мами, вони, мої хлопці, виховувалися у Твоєму ідеалізмі”.

Якраз цей ідеалізм привів Юрія Стефаніка, тоді учня гімназії в Коломиї, до підпільної організації (яку Богдан Кравців² називає Націоналістичним гуртком). Молоді юнаки, серед них Юрій і Кирило Стефаніки (й теж мій кузен Славко Балицький, приятель Юрка) підрізували телеграфні стовпи, а треба думати, що їм здавалося, що таким способом вони підтинають польську державу. З погляду державної безпеки й прокурора та акту обвинувачення поважнішим і грізнішим закидом була приналежність до підпільної організації, метою якої було “відірвання частини від цілості”, тобто Західньої України від Польщі (радянські біографи Василя Стефаніка й тут вносять свої “пояснення”, бо пишуть, що метою цієї організації було “воз’єднання Західньої Малопольщі з Радянським Союзом”).

У підсвідомості молодих арештантів було теж, як згадували, почуття ніби вини, але не супроти Польщі, а батьків, яким вони спричинили журбу та клопоти.

Кравців розказує, як весною 1928 р. у Народній Гостинниці у Львові його познайомили з легендарним в той час для молоді автором “Дороги” і “Кленових листків” Василем Стефаніком. Відразу ж після привітання, не стримуючи слів і свого болю, мало що не з прокльонами, почав мені В. Стефанік докоряти:

—Ви мені синів забрали! Забрали мені синів..

Уже засівши поруч за столом, провадив далі примирливо, як дід Максим із його “Синів”:

—Молоді ви, дурні! Але я люблю вас, бо у вас ще бодай трохи крові.

У мене є знімок з цього процесу, на яким рукою мого батька написано: “Обвинувачені в процесі 15-ти Бажанський, Стефаніки і тов. Початок розправи 25. ІІІ. 1928”. Я післала відбитку цього знімка Юрієві Стефаніку, а він відписав:

Передусім хочу Тобі подякувати якнайсердечніше за знімку з нашого процесу, про який навіть його підсудні забули. Все таки я пригадав собі всіх молоденьких героїв тієї драми, а серед них і себе самого. Бувши ув’язненим під час процесу, я читав уперше Франкового “Мойсея” і був ним такий захоплений, що всі події довкола мене змаліли і стали другорядними. А й досі Франкові вірші з “Мойсея” не втратили свіжости, не зів’яли. В цій поемі його безсмертя.

Отож і в тюрмі, напередодні процесу, його притягає література, в ній для нього втеча від журби.

Оборонцям вдалося добитися звільнення обвинувачених "за браком доказів", і вони вийшли на волю в травні 1928 р.

Довелось гімназістам самотужки готуватися до матури, як це в Галичині називали "іспит зрілості", а після того Юрій Стефаник поступив на юридичний факультет Львівського університету. Студії права не вимагали постійного перебування у Львові. Настав час, коли Василь Стефаник важко захворів. Він не міг уже сам писати свої твори й часто диктував їх Юркові, улюбленому наймолодшому синові. Свої твори письменник виношував так, що коли приходила пора диктувати, твір виходив готовий, зрілий настільки, що не треба було нічого поправляти.

Юрій Стефаник закінчив юридичний факультет у Львівському університеті, але працю при польській владі тяжко було знайти, тож він вирішив виїхати до Канади, щоб допомогти батькові в його скруті. Це була трагічна розлука для батька та сина, бо обидва усвідомлювали собі, що більше не побачаться. Щоб не бачити, як син прощається з рідною хатою, Василь Стефаник виїздить до Львова, щоб там ще два дні бути з Юрком, але важка хвороба змусила його повернутися до Русова ще перед від'їздом Юрка.

Не забути того, як 5 травня 1936 р. на львівському дворці свояки й друзі прощали Юрка в далеку заморську дорогу. З найближчих був брат Семен, Лука — наймолодший брат Василя, ровесник, наскільки знаю, Семена, мій кузен і друг Юрка ще з процесу Славко Балицький та інші друзі, кривні, знайомі. Коли після кількох десятків літ зустріти когонебудь, хто був тоді присутнім на львівському дворці, кожний з них пам'ятає цей від'їзд і має перед очима Юрка у вікні вагону, що мав везти його в невідоме й розлучав з рідною землею та близькими людьми.

Іван Подюк згадує, що хворий Василь Стефаник, а властиво вже тінь його, шептав: "Мабуть скоро Юрко вернеться" й далі: "Юркови скажи, що я на нього ждав". Василь Косташук писав, що в агонії, потрісканими від гарячки губами, він шептав: "Сину мій, сину". Помер він 7 грудня 1936 р.

Юрій Стефаник у промові в сторіччя народження Василя Стефаника говорив: "13 грудня 1936 р. я, перебуваючи тоді в Едмонтоні, Канада, одержав телеграму про його смерть, мені здавалося, що між мною і небом не залишилося нічого, тільки холодна порожнява. Можу додати, що й сьогодні я майже дотикально її відчуваю".¹

Писав він тоді з Канади до друзів зі Львова, що дехто вважає його безсердечним, бо зовнішньо він не виявляв своїх почувань, а ридав насамоті. В іншому листі він писав: "Я знаю добре, що

біль заздрісний, виключний, неподільний; мої радощі також. Очевидно такі люди, як я, належать до найнудніших на світі, бо про найцікавіше, про те, що діється в їхніх душах, не кажуть нічого. І не треба!".

В 1938 р. Юрій Стефанік повернувся до Львова. Працював тут у журналі *Життя і знання*, який видавав Василь Сімович, а теж писав до інших журналів на літературознавчі теми. У 1939 р. став завідувачем катедри української мови та літератури Ветеринарного інституту у Львові, літературним редактором Українського видавництва і співробітником Львівського відділу Академії Наук, де опрацьовував твори Івана Франка.

У 1940 р. НКВД запроторило Юрія до тюрми й тільки старанням Кирила Студинського (який був депутатом) він уникнув загибелі під час мордування в'язнів у травні 1941 р.

Під час німецької окупації, разом з іншими, Юрій подався в центральні райони України, щоб поживити національно-культурне життя. Там його заарештували німці і знову він, майже чудом, уникнув долі Олени Теліги та інших, кого розстріляли в Бабиному Ярі. Три окупації й три арешти свідчать про те, що Юрій Стефанік не мирився й був готовим протиставитися кожному наїзникові, боротися проти всякого окупанта.

З дружиною Оленою, з роду Дрогомирецьких, він 1948 р. переїхав до Едмонтону. Працював за своїм юридичним фахом в Албертському Міністерстві юстиції. Але поряд з тим не занедбує пера. Його статті й есеї друкували такі журнали, як *Наші дні*, *Нові дні*, *Сучасність*, *Наше життя* та газети *Українські вісті*, *Свобода*, *Український голос*, *Новий шлях* тощо. Був теж запрошений лектором Албертського університету та викладачем на Едмонтонських українознавчих курсах.

Юрій Стефанік розказував, що в його пам'яті залишилися слова батька після урочистого святкування його ювілею у Львові у 1926 р. Він сказав до своїх синів: "Нещасні! Ціле своє життя будете в моїй тіні, ціле життя будете моїми синами".

Іншим разом Василь Стефанік говорив: "Ніколи не користуйтеся моїм іменем, ані моєю славою в доброму ані злому. Я знаю, що бути сином славної людини це важка спадщина".

У своїй промові в сторіччя з дня народження Василя Стефаніка Юрій сказав: "Для вас він великий, як автор "Синьої книжечки", "Дороги" і "Землі", в які він, як у велику мужицьку скриню, складав страждання свого народу і свого серця. Проте він далекий мені, як письменник, зате великий і безконечно близький, як людина, як мій батько". В іншому місці цієї ж промови він сказав: "Велике синівство таки частенько прикрив тягар".

Погляньмо, який вплив на життя та працю Юрія Стефаніка

мали, з одного боку, звернені до синів слова їхнього великого батька, а, з другого, його власне інтимне ставлення — любов до батька. Треба відразу ствердити, що Юрій Стефаник не "користувався іменем свого батька в доброму, ані злому".

Свої писання він підписував Юрій Гаморак (дівоче прізвище матері), або Юрій Клиновий, чи просто Ю. К. Хоч Юрій успадкував не тільки славне ім'я, але значною мірою талант, він не використав його на літературну творчість, а став літературознавцем, есеїстом, критиком. Його особистість не була дзеркалом, що відбиває постать батька, а самобутнім, дорогоцінним каменем, з подібними, але власними цінними талантами.

Володимир Скорупський представляв Юрія, як промовця в Торонто в 1969 р., кажучи: "Правник за освітою, філолог за покликанням. Перше право дало йому логічне мислення, а філологія дослідницькі пошуки: з цього вийшла синтеза і дала нам з Юрія Васильовича — вдумливого літературознавця".

Один із поважних літературознавців (Іван Кошелівець) у приватному листі до Юрія Стефаника писав, що в його писаннях є "ясна й зріла спостережливість у сполученні з такою безпосередністю вислову, яка виключає можливість для прориву навіть найменшої фальшивої нотки. Це наче б нічого, бо так же воно й мало бути, як норма. Але, на жаль, не в нас". А далі читаємо:

Діти великих людей. Вони або розчавлені великістю батька, або головну мету свого життя бачать у вихвалюванні його. Ви єдиний відомий мені випадок людини вільної від цих комплексів. Аж до тої міри, що коли вам доводиться згадувати Василя Стефаника, то виходить це у Вас так природно й просто, як писали б Ви про кожного іншого. Я навіть упіймав Вас одного разу на несправедливості супроти Стефаника в користь Косинки.

У 1943 р. вийшли у Львові—Кракові, а згодом в 1948 р. у Регенсбурзі твори Василя Стефаника. Ці видання з'явилися не тільки заходами Юрія Стефаника, але теж з його цінними своєю безпосередньою автентичністю примітками. Це була правда про слово, творчість і життя Василя Стефаника. Якраз ця правда є причиною, що в Радянському союзі ім'я Юрія Стефаника не згадується. Богдан Кравців стверджує: "Те, що Юрій Стефаник дав у цьому виданні, залишиться основою стефаникознавства".³

Своєю творчістю він поставив вічний пам'ятник своєму батькові, та й очистив його творчість від соцреалістичного намулу, чим збагачують його радянські видавці та літератори. А про перекручування, пропуски, зміни та інші "редакційні" засоби радянських видань творів, листування та й біографії Василя Стефаника можна б писати томи.

Юрій Стефаник у своїй промові в сторіччя Василя Стефаника сказав: "Бо ж Василеві Стефаникові, як і іншим мертвим українським письменникам, дужим московським кулаком затискають уста, примушують говорити тільки те, чого бажають собі вбивці їх власного народу".

Свої статті, рецензії, критичні дослідження Юрій Васильович присвячував не тільки Василеві Стефаникові, але теж його послідовникам та сучасним письменникам. Поза рамками мого слова згадувати всіх. Згадаю тих, про яких Юрій Стефаник висловлює жаль, що їхня журналістична чи редакційна праця відтягнула їх від літератури, як Софронова-Левицького, якому присвячені есеї "А література таки важливіша" та "Дещо про призабутого майстра української новели". Подібно він писав про Івася Керницького-Ікера.

Юрій Стефаник не обмежував свої писання літературою. Окрему важливу працю написав він про канадських піонерів п. н. "Чи справді Шандровому роду нема переводу?". Це наче поклін піонерам і країні, яка двічі прийняла Юрія Стефаника і його сім'ю на свою гостинну землю. Його рецензія на книжку Мак Грегора *Вільні землі* теж звернена в бік українських піонерів на канадській землі.

Свої статті і есеї Юрій Гаморак-Стефаник зібрав у книзі, яка з'явилася у 1981 р. п. н. *Моїм синам, моїм приятелям — Статті і есеї*. Велимовне те, що присвятив він її двом жінкам, "яких значення у моєму житті годі переоцінити". Це його мати Ольга й дружина Олена. Цю книгу він переслав приятелям, а вплати (добровільні) за неї він передав на рахунок Об'єднання "Слово".

Окремий розділ доповіді треба б присвятити виданням перекладів англійською мовою творів Василя Стефаника, в чому Юрій Васильович співдіяв.

Коли переглядати матеріяли, листи, нотатки в газетах, тоді видно широчезний вахляр зацікавлень і праць Юрія Васильовича. Скільки книжок різних письменників-друзів він редагував, скільки помагав видавати тощо! А в тому і я користувалася його поміччю та порадами. При тому мушу сказати, що Юрко аж ніяк не пом'якшував своїх опній, аби не вразити. Наведу для прикладу уривок листа до мене: "Твої речі добрі, очевидно, тоді як профільтруються крізь Твоє серце і розум, і ще тоді, коли змучиться рука, що їх пише. Але це, ніде правди діти, стосується до всіх письменників, в голові яких світиться лампа". Про іншого письменника він писав: "Його гріх багатомовність, ніби він намагається нагодувати друкарську машину".

Юрій Стефаник любив і шанував людей, але аж ніяк не достосовував своїх поглядів і вчинків, щоб подобатися іншим. Він мав особливу здібність і чар здобувати собі друзів, а самітнім, як Микола По-

неділок, ставав братом. Братом вірним не тільки до смерті. Друзі були різні і не про всіх могу сказати. Згадаю тих, яких знаю.

Приязнь з родиною Окуневських-Морачевських була наче оділичена по батькові. Вона перейшла з покоління на покоління. Пам'ятник цій дружбі — це брошура — передрук із *Сучасності* (11, 12, 1983) статті Юрія Стефаніка (під псевдом Юрій Клиновий): "Юрій Морачевський, його батько, його приятель".

Особливою була приязнь з Миколою Понеділком, якого Богдан Кравців у своїй промові, надрукованій згодом у *Свободі* за грудень 1971 р., назвав прибраним сином Василя Стефаніка. Отож Юрій Стефанік у передмові до посмертного видання книжки Миколи Понеділка *Диво в решеті* цитує слова Кравцева, пишучи: "Коли ж цей письменник був прибраним батьком Миколи, то він, додумуючи справу до кінця, був моїм прибраним братом". Пригадуються слова Лесі Українки з драми "У пуші":

Щоб до душі душею промовляти,
То треба, щоб ті душі поріднились.

У цитованій передмові Юрій Стефанік пише: "Приязнь, побратимство і довіра зродилися в нас давно, ще одної пам'ятної суботи 12 травня 1962 року, коли Микола Васильович уперше виступив із своїм авторським вечором у залі УНО в Едмонтоні". Після цього він продовжує: "Від 1962 року Микола Васильович приїжджав до Едмонтону частенько, завжди був гостем моєї дружини і моїм, він великий чародій, завжди переменяв будні на велике свято не лише для нас обох, але й наших синів".

Понеділок написав біля 1.000 листів. Вже як важко хворів, не хотів завдавати болю другові, і в телефонічній розмові благав його: "Не їдь до мене, Ю! (Так кликали Юрка в Русові). Благаю, не їдь!".

Після смерті Понеділка Юрій Стефанік видає його збірку оповідань, нарисів і промов п. н. *Диво в решеті*. В листі від 30 січня 1978 р. він писав мені: "Прийшла Миколи книжка (один примірник) до мене. З радости я аж поцілував її, так зворушився останнім поцілунком Миколи". Дивним випадком прийшла вона 25 січня, саме на 2-гу річницю смерті. Не мало зусиль уклав Юрій Васильович на видання англійського перекладу творів Понеділка, який вийшов у 1982 р. у видавництві *Свободи*, п. н. *Смішні сльозинки*.

Досі я не згадала про працю Юрія Стефаніка в Об'єднанні "Слово", а особливо про збірники "Слова", їхнє редагування та видання. Ось уривок листа від 5 травня 1972 р. (якраз день св. Юрія): "Я страшенно зайнятий: всякими перекладами, мовним редагуванням, величезною кореспонденцією "Слова". І далі: "5-ий збірник таки вийде". Мало слів, а багато сказано. Видання

збірників "Слова", починаючи від четвертого, перейшло до Канади. Цей, четвертий збірник з'явився накладом Української книгарні в Едмонтоні, а його редакторами були Святослав Гординський і Юрій Клиновий. Як видно з передмови, було багато труднощів у виданні цього збірника. Наступний, п'ятий збірник, редагували: Святослав Гординський, Олег Зуєвський і Юрій Клиновий. Очевидно така скупа інформація не говорить про фінансові та технічні клопоти, не згадуючи праці редагування матеріалів, друку тощо. Окремими труднощами було придбання фондів на дальшу появу збірників.

У 1971 р. засновано окреме канадське об'єднання "Слова", бо до того часу було тільки одне, світове об'єднання з осідком в США. Основоположні збори відбулися 4 листопада 1971 р. Головою вибрано Юрія Стефаніка.

Юрій Стефанік уважав, що об'єднання має важливі завдання і його існування і діяльність — це відповідь на те, що діється з нашою літературою в Україні і що стається з нашими письменниками, поетами та літературознавцями на батьківщині. Завданням "Слова" є інформувати широкий світ про душевний геноцид в Україні. Він писав: "З'їзд «Слова» робили тому, щоб перед світом запротестувати проти того, що діється в Україні. Але бубна, у який хотіли бити, на З'їзді не було".

Ці слова — наче дзвін, що б'є на сполох нам, членам Об'єднання письменників "Слова" й усім, хто з нами співдіє. Працю, яку вів Юрій Стефанік, ми мусимо продовжувати. Він видавав збірники від шостого до десятого, смерть перервала його працю над одинадцятим збірником. Треба зробити все, що можливе й неможливе, щоб виконати неписаний заповіт Юрія Стефаніка.

Мірою людського життя не тільки прожиті роки, але й зміст, яким людина ці літа заповнила. Але для тих, які залишаються на цьому світі, яких покинув коханий, улюблений друг, приятель, товариш, відхід у Вічність завжди буде передчасний і навіть тоді, коли його попереджувала, наче заповідала, хвороба, він завжди буде несподіваний, завжди заскочить тих, що залишилися неприготованими на розлуку, на слово "ніколи". Але на них тяжить теж обов'язок, конечність закріпити все те, що він залишив по собі, те, що наповнювало його життя.

---

1. Євген Сверстюк, *Вибране* (в-во Сучасність, 1979).

2. Богдан Кравців, *Юрій Стефанік — біограф «Поета твердої душі»*. *Українські вісті*, 13 березня 1969 р., ч. 11 — за *Свободою*.

3. Б. Кравців, "За правдивий і вірний образ Василя Стефаніка. Юрій Стефанік — біограф «Поета твердої душі». *Свобода і Українські вісті*, 13 березня 1969 р.

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В СВІТЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОПІНІЇ

Інтерв'ю «Нового Дзєнніка» з провідниками українських політичних угруповань

Слово від редакції [«Нового дзєнніка»]

Нижче починаємо друкувати серію інтерв'ю, що їх ласкаво дали нашому львівському співробітникові провідні українські політики. Загострені останнім часом стосунки між українським і єврейським населенням на східній території Польщі мотивують нас дати повне та всебічне висвітлення українсько-єврейської проблеми на сторінках єврейського політичного органу. А оскільки наша газета виходить далеко поза східніми землями Польщі, ми в суті речі дістаємо завдяки цьому змогу спокійніше розглянути всю справу.

Усім шановним учасникам інтерв'ю нашого співробітника висловлюємо тут нашу ширю подяку за те, що вони ласкаво висловили свої думки в ясній і докладній формі на сторінках нашої газети. Звичайно, те, що ми під час інтерв'ю наводимо також думки нашого співробітника, а деколи й самі подаємо власну опінію, нічим не применшує нашої вдячності.

Замість вступу.

Ставлення української суспільности до єврейського питання було дотепер оповите серпанком імлістих упереджень і недомовлень. Поза спорадичними виступами на сторінках української преси на тему єврейського питання — в деяких випадках тенденційними й однобічними не було жадної п'латформи, на якій українське суспільство могло б спокійно й речево проаналізувати та обговорити своє ставлення до єврейського населення.

Дуже модні стали, зокрема останнім часом, атаки на євреїв за... невчинені гріхи. Улюбленою темою української преси в багатьох випадках є узагальнювати одиниці з усіма й громити усіх

Це інтерв'ю було надруковане у польськомовній сіоністській газеті *Nowy dziennik* (Краків), від 11 липня 1934 р.

З польської переклала *Ніна Ільницька*.

євреїв за помилки одиниць. Тяжко сказати, чим це мотивується, не хочемо приписувати українським провідникам злу волю в розгляді сучасного українсько-єврейського питання, але фактом є, що стосунки між обома народами не є нормальні.

Чому ми провели наші інтерв'ю? Тому що хотіли чітко знати, що нам закидають, тому що хочемо збагнути, де є корінь того зла, що заражає смородом антисемітизму українське населення, тому що ми хочемо зрозуміти, яким є ставлення суспільства, якого, хоч і живемо разом на одній території, так мало знаємо, до питань нашої визвольної боротьби.

Від часу закінчення [Першої] світової війни в атмосферу українського життя вдерлося почуття неприязні до єврейського елементу, вміло підсилюване зацікавленими в цьому чинниками. Ми не хочемо підказувати будь-якій українській партії брати собі як взірець центри реакції і дегенерованого шовінізму, проте, для нас зрозуміле, що дотеперішнє ставлення до єврейства було неприємне і що воно не сприяло успішному розв'язанню цього питання.

Перейдемося тепер телескопом журналіста політичним життям українського суспільства. Кинемо більше світла на проблеми, які нас дуже цікавлять. Проведемо розмови з провідними керівниками українського політичного життя, провідниками всіх без винятку українських партій, подамо їхні думки та погляди на пекучі під сучасну пору проблеми єврейства.

Політичне життя українського суспільства є дуже поділене. В нинішній час українське суспільство має шість організацій, які борються між собою за впливи та за кількість душ в українському суспільстві.

Найбільшу й панівну роль в українському житті незаперечно відіграє партія УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання). З лав цієї партії виходить переважна частина української парламентарної репрезентації.

УНДО постало 11 липня 1925 р. як об'єднання кількох політичних українських груп: двох сильних організацій — "Української трудової партії" й групи "Заграда" та послів і сенаторів української національності з Волині, Полісся і Холмщини.

УНДО — партія національного, не класового характеру. Її програма ставить собі за мету здобути незалежність української держави, до якої входили б усі українські етнографічні землі.

Держава для УНДО — це найвища форма національної організації.

УНДО вимагає, покликаючися на зобов'язання польської держави перед державами Антанти в питанні східних земель Польщі, виконати ці міжнародні зобов'язання у формі територіальної автономії для всіх українських земель в границях польської держави.

УНДО грає керівну роль в житті українців у Польщі. Ця партія має вплив майже на всі галузі українського життя — господарські, освітні, культурні і т. д.

Офіціозом УНДО є щоденник *Діло*.

Нашу розмову про єврейське питання починаємо від УНДО.

Моїм співрозмовником є один із основників партії, відомий український діяч, генеральний секретар УНДО, колишній заступник голови української парламентарної фракції Володимир Целевич.

Вихідною точкою мого інтерв'ю є питання антисемітизму і ставлення української суспільности до цього питання.

Целевич каже спочатку коротко:

— УНДО засуджує антисемітизм.

— Що в такому разі ви називаєте антисемітизмом?

— Антисемітизм я розумію як стихійну й расову ненависть до євреїв. Між українцями антисемітизму немає. Найкращим доказом цього є те, що під час виборів до сейму в 1922 і 1928 рр. на Поліссі та Волині можна було створити виборчий бльок українців і сіоністів. Як відомо, цей бльок у 1922 р. здобув загальну перемогу.

— Ніхто, проте, не може заперечити, що від якогось часу між українцями поширюються антисемітські впливи...

— Я готовий з вами погодитися, що існує деяке упередження до євреїв, але я не назвав би це антисемітськими настроями, а антиєврейськими.

Ми, євреї, не бачимо, де тут різниця. У боротьбі з нами термінологія не має ніякого значення. Але цікаво, що мої інші співрозмовники також робили наголос на "антиєврейських настроях", відмежовуючися від антисемітизму.

— Тоді як ви можете пояснити це зростання антиєврейських настроїв?

— Такі конкретні обставини викликають серед українців у Польщі антиєврейські настрої: а) Вбивство отамана Петлюри Шоломом Шварцбартом, а зокрема обвинувачення обороною під

час процесу всього українського народу, його армії, провідників за погроми євреїв, той політичний розголос, що його робила єврейська та більшовицька преса, і, врешті, прагнення зробити з Шварцбарта єврейського національного героя. б) У політичній боротьбі, що вирує на всіх відтинках суспільного життя між українцями і поляками, євреї щораз більше й щораз виразніше стають на бік польонофільства, яке є ворогом емансипації українського народу (наприклад, шкільний плебісцит, самоврядні вибори). в) Великий відсоток євреїв у більшовицькій ієрархії на Великій Україні, русофільство євреїв, які там живуть, і насильна більшовицька колонізація сільського господарства на південноукраїнських землях. г) Зростанню антиєврейських настроїв сприяють також економічні питання. Частина єврейського населення по селах фінансово експлуатує українське населення (лихварство) засобами, які суперечать навіть карному кодексові (процес у Дзвінограді), економічно експлуатує українське село. Взагалі євреї займають вороже становище до економічної емансипації українського народу. г) Кампанію єврейських кіл в англійській і єврейській пресі про випадки т. зв. протиєврейського саботажу українського населення на східних польських землях українці оцінюють як акцію злої волі євреїв і їхнє бажання знеславити українців у світовій opinіo світу.

Целевич продовжує: — Повідомлення про випадки так званого антиєврейського саботажу в українських селах, які з'явилися в англійській і єврейській пресі, є або цілковито брехливі, або тенденційно дуже перебільшені. Ми докладно перевіряли всі факти, подані англійською пресою, і ствердили, що більша частина описаних там подій взагалі не мала місця. Щоправда були спорадичні антиєврейські ексцеси, але ці факти треба пояснювати не антисемітизмом, а несерйозними вихватками чи особистою неприязню. Вони, правдоподібно, постали на тлі конкуренції. Ці факти жадним чином не дають підстав обвинувачувати українське населення в антисемітизмі. Всі ці вищезгадані випадки докладно обговорювано в статтях на сторінках нашого щоденника *Діло*.

Такої характеристики єврейства від політика, який відкидає антисемітизм, я, мушу визнати, не сподівався. Такий самий довгий перелік наших гріхів подав тільки маршалок Мацей Ратай в незабутньому інтерв'ю, яке я мав з ним. Цікаво, що дуже багато закидів українського провідника збігаються з закидами польського політичного діяча.

На всі вишенаведені закиди на адресу єврейського населення можу відповісти коротко:

— Ми не збираємося звеличувати Шварцбарта. Проте треба вникнути в мотиви того страшного вчинку людини, яка особисто пережила пекло погромів, за які, в очах громадськості, відповідальність несе отаман Петлюра. А пов'язування єврейської преси з... більшовицькою в якусь спільну кампанію жадним чином не допоможе врегулювати це draжливе питання.

Посол закидає нам, що ми все більше стаємо на польоно-фільські позиції, займаємо становище, вороже українському народові. Цей закид мусимо категорично відкинути. Наша доля ставить нас між молотом і ковадлом. Ми не хочемо ставати на бік будь-якої однієї частини населення проти іншої. Ми маємо свої власні життєві інтереси, за які нам доводиться тяжко боротися. Навряд чи пан посол утотожнює горстку асиміляторів і кар'єристів з усім єврейством.

Проблема шкільного плебісциту, згідно з якою єврейські діти оголошують для себе польську мову як мову викладання, а не українську мову, не повинна українців жахати. Також не треба пов'язувати цю справу з якоюсь нібито єврейською акцією, скерованою проти українського шкільництва. Крамар чи інший злидар-єврей у селі — всі єврейські жителі мало розуміються на проблемі шкільництва й мови викладання в сільській школі. А оскільки вони не можуть заявити єврейської мови як мови викладання, вони висловлюються на користь державної мови.

Справа самоврядних виборів — це закид, який нас дуже ображає. У містах ми ніколи й ні з ким не єдналися проти українців. На вибори йдемо незалежно. І коли на селі трапляється деколи факт спільної тактики з поляками, то велику роль відіграють тут специфічні умови сільського життя, де респект до синього мундиру сторожа безпеки, від якого гандляр є дуже залежний, відіграє більшу роль, ніж усі політичні моменти.

Попри найкращі наміри, не можу назвати факту обвинувачення нас у більшовизмі "приятельським закидом". Послуднування єврейства з комуністами єврейського походження наштовхує на сумні роздуми, що це єднання робиться умисно. Що взагалі має спільного єврейство з комунізмом? Вам, пане после, напевно відомо, що ми, як і українці, ведемо з комунізмом запеклу боротьбу. Він наш ворог, як і ваш. Закид, що комунізм є інспірований і керований євреями, звучить в устах демократа безпідставно. Так само як закид про єврейське масонство. Левину частину більшовицького руху в Україні становлять українські ренегати. А те, що єврейські відступники могли там вибитися завдяки своїм здібностям, це явище, якого не можна вмістити в рамки зорганізованої акції єврейського населення.

Далі посол сказав, що євреї займаються лихварством і еконо-

мічно експлуатують українське село. О Боже! Що ми маємо з усім тим спільного? Гієни-визискувачі існують усюди. Це покидьки, які стоять поза нормами суспільства. "Єврейські" лихварі використовують не тільки українця, вони використовують також і єврейського купця.

Болісний є закид, що євреї займають ворожі позиції супроти економічного визволення українського народу. Ми самі є народ, який прагне самостійного життя, тому ми повністю розуміємо прагнення українського народу. Та цілком інша справа, коли це визволення набирає характеру винищувальної акції супроти євреїв. Клич "Свій до свого" є все рівнозначним з бойкотом іншого.

Не будемо тут наводити аналогії. Не можемо дозволити собі розкіш аналізувати, чи кинуту цей клич зі шляхетних, чи з егоїстичних міркувань. Ми мусимо передусім стояти на сторожі власних інтересів. Тому ми повинні відкинути цей клич "Свій до свого", бо він б'є по наших інтересах.

Не повинен, вас, панове, лякати факт так званої зангівської акції. Панове вважають, що вона є сильно переборшена. Проте, сумним є те, що в українському селі могла трапитися бодай одна десята того, про що писав Занг.

Це щодо єврейських гріхів.

А яке становище займають українські провідники в питанні "спорадичних" виявів антисемітизму?

Целевич на це відповідає, що українські відповідальні політичні чинники, а також українська громадська опінія засуджувала й засуджує ті виступи сільської молоді, а політичні, культурні й духовні діячі протидіяли на терені тим виявам антисемітизму. Отже, немає найменшої небезпеки масових антиєврейських виступів.

Далі розмова перейшла на тему гітлеризму.

Целевич підтверджує, що гітлеризм постав на ґрунті стихійної реакції німецького націоналізму проти Версальської угоди і є дуже яскравою формою німецького імперіялізму.

На питання, як ставляться українці до гітлеризму, він сказав:

— Наше ставлення до гітлеризму і, взагалі, до окремих європейських держав залежить від того, як їхні уряди ставляться до ідеї відновлення української держави. Яка є офіційна позиція уряду Третього райху, нам невідомо, і тому не можу відповісти докладніше про наше ставлення до нього.

— Що ви думаєте про боротьбу євреїв з гітлеризмом?

— Зайняті власними справами, ми не орієнтуємося в усіх подробицях боротьби євреїв з Гітлером. Безумовно ми засуджуємо засоби боротьби, що їх уживає держава в боротьбі зі своїми громадянами за їхні національні прагнення; ми засуджуємо засоби, які застосовує гітлеризм у боротьбі з євреями. З цієї нагоди мушу звернути увагу на те, що світова громадськість реагує на засоби гітлерівської боротьби з євреями, але не звертає уваги на більшовицькі злочини на Україні, на голодову смерть мільйонів українців і на масовий, досі незнаний в світовій історії терор більшовицького уряду супроти українського народу.

— Яка позиція УНДО до сіонізму?

— УНДО симпатизує прагненням єврейського народу відбудувати в Палестині єврейську державу, симпатизує сіонізові. Проте, ми ставимося негативно — як і до всіх національних асиміляцій — до асиміляції єврейського народу й у результаті асиміляції на ширшу скалю не віримо.

— Як, на вашу думку, повинні скластися українсько-єврейські стосунки?

— Українсько-єврейські взаємини, корисні для обидвох сторін, можуть виникнути тільки тоді, коли євреї, що живуть на українській землі, почнуть визнавати прагнення українського народу до власної держави і поставляться до нього позитивно. Будь-яке інше ставлення євреїв [до цього питання] неодмінно викличе його загострення, тертя та антагонізм.

Львів, червень [1934]

Лібер Крумгольц [Гавів Канаан]

Заувага редакції [«Нового дзєнніка»]

У своїй останній заяві Целевич говорить, що "українсько-єврейські взаємини корисні для обидвох сторін, виникнуть тільки тоді, коли євреї, що живуть на українській землі, почнуть визнавати прагнення українського народу до власної держави і поставляться до нього позитивно. Будь-яке інше ставлення євреїв [до цього питання] неодмінно викличе його загострення, тертя і антагонізм".

Цілком ясно, що формулювання питання в такій площині визначним українським політиком цілковито перекреслює всі його попередні заяви про речове та льюальне ставлення до єврейського питання на території, в більшості заселеній українцями.

Як уже правильно сказав наш співробітник, якому Целевич ласкаво дав інтерв'ю, єврейська політика не є основана на пов'язанні з будь-якою однією частиною населення проти іншої.

Наша політика цілковитої національної самостійності є зумовлена нашою специфічною ситуацією, оскільки ми живемо на одній території з двома іншими народами. Кожний з тих народів, який так або так намагається нас змусити або переконати, щоб ми відмовилися від нашої політичної плятформи, старається не тільки здобути нашу прихильність, щоб використати її для політики свого суспільства, але рівночасно хоче, щоб ми стали на позиції, спрямовані проти політики другого суспільства. Це справа цілком ясна й зрозуміла, тому дивно, що українські політики не можуть чи, може, не хочуть зрозуміти нашу специфічну ситуацію "між молотом і ковадлом".

ЛИСТ ВАСИЛЯ СТУСА ДО ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА

с. Матросова, 9. XI. 77 р.

Шановний пане Левку!

На превелику силу я прочитав текст Заключного акту Хельсінської наради. Спочатку обережно правив, потерпаючи, що при цьому порушу хитру стилістику дипломатичної мови, де на одиницю смислу припадає максимум порожніх слів: настільки максимум максиморум, що того змісту годі й знайти (не тільки добрати!). Але це була не єдина обачність.

В такому ділі треба мати обов'язково оригінал. Таким є англійський, німецький, російський тексти. Жодного з них я не маю. А без оригіналу подаватися в широку (конче потрібну!) правку — занадто ризиковано: адже смисл роботи — не тільки зробити цілий текст якомога "відкритим" для розуміння, але й зберегти (вірніше: віддати абсолютно ідентично!) весь дипломатичний "туман". Через це, скажімо, на стор. 2, 7, 8 і т. д. я проставив знак питання, бо фантазувати не міг, тобто на свій смак проставляти крапки над і.

Прочитавши цілий текст, я вирішив, що це — таки переклад РАТАУ: надто вже незграбно (але — рівно-незграбно!) зроблено. А що так, то зачіпати його навряд чи варто (або й — можна!).

Хай йому грець: який уже є, такий нехай буде, тим більше, що триматися його слід, як сліпому — паркана. Отож, коли це справді переклад офіційний, то всі мої зауваги й зміни (їх я робив мінімально) слід, гадаю, поневажити.

Адже за місцевим догматом усе, зроблене РАТАУ чи такими ж службами, що "ідентифікують" іномовні тексти, є юридично єдиночинним.

А так скажу: українську "дипломатичну" мову висиджують у Білодіда, а потім з превеликим трудом "озвучують" по інстанціях. Ой, і кленуть же, думаю, ці інстанції свого Білодіда!

Стилiстика дипломатичної мови виробляється практиками, а не теоретиками. А такої практики нема — в період зближення мов. То чого дивувати? Всі про себе знають, що читач радше братиме російський текст, аніж український. Цей останній — хіба для "затятих". А що їм зле читатиметься — то й матері їхній ковiнька! Так їм, "затятим", і треба! Хай знають, що по-їхньому то — "не звучит"!

Зберігаємо оригіналу. — Ред.

Пане Левку, відсилаю Вам передрук Заключного акту, оскільки не бачу смислу "дотягати" "священний" текст РАТАУ.

Коли б у Вас була інша мета — тоді прошу: вишліть мені оригінал, бо тут, на хуторі, я його не дістану. І тоді я збавлю тиждень-два, аби то зробити приступним для "недипломатів". Хоч і тут мав би труднощі: російсько-українського словника я при собі не маю (є орфографічний і Грінченко, яких мені для віршів цілком досить). Може б, підключити до цієї роботи кого з киян (у них же над головою приватні бібліотеки!)? Бачте, якою бідою я відгороджуюся (але не відмовляюся!) від Вашої пропозиції?

Ось дивіться: держави — учасниці визнають *всезагальне* значення... (стор. 1). Це "всеобщее". Всезагальне — це грубезна — неоковирна калька з російської. Я пишу: "всесвітнє", уникаючи природнішого "загальне", якого було б цілком досить. Але і "загальне, і "всесвітнє" потребують усталення, термінологізованого місця в системі дипломатичної мови. Чи є така українська система? Ні. Її нема. Міністр Білококос чи теперішній Шевель з цілим своїм "штабом" цієї системи не вироблять, бо й не чують в тому потреби. А що ж накажете робити перекладачеві? Брати на себе їхні функції? Е ні, то "преступление" (не злочин, а саме переступання!).

Але біс із ним, із цим мовним вступом до листа!

Пане Левку, я вже Вам писав, що дуже зацікавлений знати, чи є щось від Українського Наглядного Комітету. Коли щось є, то я волів би щось для нього робити. Може, навіть бути його членом (якщо, звичайно, самого бажання мого для цього досить — попри умовність мого практичного внеску в його роботу).

Отож, знайте!

Я хочу бути членом Українського Наглядного Комітету. В разі згоди — хай мені дадуть знати. При цьому слід мати на увазі, що всі мої листи (без винятку!) перлюструються, а добра половина — крадеться, що й днем з вогнем того листа не знайти, не виправити, не відшукати сліду, хто саме, де саме й коли його вкрав.

У мене є ряд ідей — щодо роботи цього Комітету. Можливо, нічого нового я не вніс би, назвавши їх. Бо досі не знаю, чим практично цей Комітет займається, наскільки "відкрито" він діє (як на мене, має діяти абсолютно "відкрито", аби не дати гебістам підстав до його дискредитації).

Я Вам писав недавно (цінний лист авіа № 231 від 31. 10. 77 р. на 10 крб.), що маю великі клопоти з листами, що звернувся з телеграмою до члена Політбюро Ю. Андропова, дошукуючись якогось захисту од листокрадів. Тепер мені здається, що на всі майже листи прийшла лиха година. Може, є якась постанова про вилучення моїх листів? Звідки знати. Отож, майте на увазі.

А тепер викладу деякі думки.

Особисто я уявляю Наглядний комітет на Україні як комітет т. зв. нац-меншості. Отож, крім питань прав людини, він мав би ставити й питання про право народу, застережене, до речі, в Заключному акті, хоч і побіжно. Цим він, Комітет України, і має різнитися од Московського.

Коли право людини і його місцевий "простір" досить добре розроблено у московських демократів, де працювало чимало мудрих людей, то право народу, гадаю, як і місцевий "простір" цього права, зачіпалося ними або побіжно, або й гірше того. Особисто я симпатизую Москві — тому що стилістика демократів значно виробленіша за стилістику демократів України, де надто багато "редукцій", викликаних або українським переляком, або — що майже тотожне — українськими специфіками союзного права (у Москві "дають" 5 р., на Україні — 12 р. і т. д.). Через це московські демократи ідуть майже в повен зріст, а українські — рачкують, поповзом, краще — то переламавшись у крижах. Нас січе мінометним вогнем (отже, і демократів, що рачкують, осколки не обходять), тому нас і мало. Тільки показав голову — і зник.

Але хоч і які несприятливі умови маємо, проте питання вироблення прав нашого народу і їх існуючий простір — у межах Заключного акту — має бути обговорене. Бо наших окремих доль немає, а є одна велика — доля народу нашого.

Вважаю, коли з трактату І. Дзюби викинути белетристику, а взяти самий фактаж, підновивши і розширивши його (чимало тем там трактуються надто поверхово, хоч не завжди то його вина) — чимало б статей наших національних оскаржень було відбито.

Але є й інші статті, скажімо: теми зростання (чи зменшення?) народу нашого впродовж 20 ст. Причини його.

Питання матеріального рівня народу — може навіть у порівняльних характеристиках.

Питання українського розселення по Союзі — стан духовного забезпечення його національного буття. Чимало є ще українців, яким боронено проживати на Україні — і вони коріняться будь-де: на Колімі, в Красноярському краї, Казахстані і т. д.

Питання релігії: де українська церква, українське Святе Письмо?

А питання контактів української людності в цілому світі? Скільки там є митців, яких чекає народ, для якого вони жили.

Чому ми не можемо читати української періодики з чехів, поляків, канадців, нашої спільноти з США, ФРН, Аргентини, Австралії, Англії, Франції?

Питання репресій української інтелігенції — звичайно, важливе

питання. Але вичерпувати цим усю діяльність Наглядного комітету — ніяк не можна. Ми здаємо собі справу з того, що український демократичний рух має на меті поставити перед урядом ті питання, без розв'язання яких неможливе конституційне право про фактичну рівність націй. Ми є представниками мирних рухів, ми не є прибічники антиконституційних способів своєї діяльності. І тому слід менш гостро дивитись на перспективу мордовсько-пермського переселення, бо це насильство над нами, проти якого ми безсилі. Однак ми мусимо це робити, бо без нас цього не зробить ніхто. А грубе насильство над нами тільки свідчить перед цілим світом, що присутніх контраргументів проти нас нема.

Я вважаю, що ми повинні ставити вимогу перегляду багатьох судових процесів, може, з Вашого починаючи. Власне, всіх, які не викликають довіри в об'єктивності їхнього переведення. Ми повинні й ставити питання про 1933 рік, що завдав нашому народові непоправної шкоди.

Пане Левку, я Вам уже писав у згаданому листі, що коли мені випадє йти на другий тур, то я говоритиму, тільки в останньому слові говоритиму, про народ і тільки про народ. Я писав уже, що відмовлюся брати участь у слідстві й закритому суді. Проти останнього я протестуватиму голодною мовчанкою — упродовж усієї судової вистави. Що зватиму на процес представників Наглядного Комітету Москви й України, Всесвітнього Конгресу українців, журналістів Заходу і т. д. Звичайно, ні на які компроміси не піду, ні на яке визнання вини й самокаяття — хоч би й запакували в божевільню. Знайте це.

Ви, певне, знаєте, що й на першому процесі я вини не визнав, хоч ув останньому слові заявив, що використання моїх творів Заходом об'єктивно шкодить моїй країні. Тепер я не скажу й того.

А процес і вся "справа Добоша", як то мені відомо, — яка сміхота, яка гебістська груба комедія!

Чого варті самі тюремні рецензенти, починаючи від комісії в складі Скаби (голова), В. Євдокименка, Ю. Збанацького, В. Козаченка, Л. Нагорної (інститут історії партії), П. Недбайла (КДУ), В. Чирка (проректор ВПШ) — М. Шамоти, П. Яшука (доцент журналістики зі Львова), яка рецензувала працю І. Дзюби, і закінчуючи дрібнішими літературознавцями од КГБ.

Ось, скажімо, А. Каспрук аналізує мою збірку "Зимові дерева", якій, мовляв, притаманна "поетика декадансу, поетика ідейного занепаду". Перерахувавши кілька віршів, Каспрук виводить: "Із згадних віршів В. Стуса радянське життя постає як добровільний допр, де живуть і діють "неохайний вчитель етики",

вчорашній христородавець", "альфонс", дочка асенізатора тощо. Бридкішої гидоти, жахливішої зненависті не міг придумати найвинахідливіший упереджений проти нашої дійсності фантазер".

Про іншу збірку, "Веселий цвинтар", цей п'яничка-доктор (певне, і доктора дістав за такі рецензії!) пише: "радянські люди за Стусом це бездушні манекени, що механічно розігрують "заданий за схемою безглуздий спектакль" і "В. Стусу уявляється наше життя як регламентоване «чоловіком з кокардою». Тут замість сонця — мідний п'ятак, замість простору — площа в кілька ступнів, відміряна носакончобота". А ось, мовляв, у вірші "Колеса глухо стукотять" "він зображує радянську землю, як рад-соц-конц-таборів Союз". Скажу, що цей вірш, присвячений пам'яті М. Зерова, замученого в концтаборах, був чи не найбільш драстичний. Я обстоював його, бо писав про справжню ситуацію з концтаборами, а коли слідству чи Каспрукові хочеться систему беріївсько-ежовських душогубок назвати всією країною — то справа їхня. Я ж на себе такої відповідальності не беру. Цікаво, що Берія був розстріляний, а беріївська практика має бути замовчувана, бо це, бачте, шкодить.

Про мою велику статтю "Феномен доби" цей же Каспрук писав: "у своєму блюзнірстві С. доходить до того, що говорить про поетичну смерть Тичини періоду 30-их років і до кінця життя". А стаття про В. Свідзинського "Зникоме розцвітання" — це "ідеалістичне тлумачення". Тут С. "говорить про поезію В. Свідзинського не лише як про "герметизацію власного духу", але й як про "еліксир проти гангренозної ери сталінського культизму".

На збірку М. Холодного "Крик з могили" Каспрук писав таке: "В деяких віршах Холодний видає себе уболівальником за народ, але "його" народ — це щось абстрактне і невловиме. А справжній трудовий народ, радянських людей він ненавидить і пише про нього з презирством і зневагою ("творець історії народ до ранку грає в доміно"). Каспрук пише далі, що Холодний "плекає надії на буржуазно-націоналістичне відродження України, виношує бредові ідеї збройного повстання проти існуючого ладу, помсти трудящих за їх відданість соціалістичній Вітчизні". Ось як! А колись — на початку 60-их рр., після 22 з'їзду, молодь не могла збагнути, як то могла робитися — різанина 30-их рр. Один такий "літературознавець", як Каспрук — дай-но йому тільки владу і ножа в руки, різав би того Холодного по шматочку. Хоч і як дивно, але часом наші "літературознавці" обганяли навіть кагебістів — у кривавій запопадливості. Чому, цікаво?

Рукописи В. Чорновола рецензували кандидат історичних наук, доцент ЛДУ Аніров П. М., кандидат філологічних наук, доцент Рябий В. Я., заступник редактора "Вільної України" М. К. Белін-

ський і кандидат філософських наук, доцент ЛДУ Веремесва О. П.

Якась "Записка", знайдена у Чорновола, пишуть вони, — це текст, що "сам по собі наклепницьких або антирадянських поглядів не містить, однак вказує на прагнення Чорновола загострити і використати "з певною ідеологічною метою цей матеріал". В іншому місці рецензенти пишуть: "Конспектуючи статтю "Развитие наций и национальных отношений в СССР" (*Вопросы литературы*, No 9), Чорновіл підкреслив слова "твердый курс на сближение". Для нього природний процес зближення націй і інтернаціоналізація всіх сторін життя радянського суспільства неприйнятні. Він радий був би його зупинити, але оскільки цього зробити не в силі, то злобно зводить наклеп на КПРС, Радянську владу, на весь радянський народ". А Славко тільки підкреслив кілька слів. Бачте, яке-то може бути особливе небезпечне для держави підкреслення з метою підриву і т. п.

Вскочили рецензенти і там, де провадять про якийсь матеріал Вячеславів, названий "Характерні риси фашизму". У тексті, пишуть вони, "прямих антирадянських висловів немає. Як впливає з тексту записок, вони призначалися для якоїсь ширшої праці, де В. Чорновіл мав намір ототожнити фашизм із соціалістичним ладом".

А що Вячеслав колись зреферував деякі з рецензій західних видань на *Лихо з розуму*, то львівські вчені це осуджують у такий спосіб: "Людина, віддана соціалістичній Батьківщині, не могла б переписувати таку мазню з цих брудних джерел".

Працю В. Чорновола *Що і як обстоює Богдан Стенчук* рецензували Веремесва, Белінський, зав. кафедрою наукового комунізму Львівського політехнічного інституту В. К. Сульженко і кандидат-економіст того ж інституту В. А. Шпилюк. Вони писали, що твір "написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських, націоналістичних пасквілей". Автор згадав десь про голод 1933 р., рецензенти ж пишуть, що "в цьому твердженні ще й замасковане цинічне виправдання масових убивств, звірств німецького фашизму на Україні під час Великої Вітчизняної війни". Обурені вони й тим, що в тексті є "відверто антирадянська фраза, що Сталін винищував українські кадри, виморював голодом".

Творчість М. Осадчого препарували тюремні рецензенти — львівські філологи Дорошенко, Неборячок, Грицютенко, Гонтар, Сварник. Звичайно ж, за їхньою оцінкою, це вірші "штучні, роблені і з точки зору версифікаційної техніки, безпорадні, примітивні, просто бездарні".

Упіймавши два слова і вирвавши їх із тексту ("окрушини імперії"), вони, ці літературні слідчі, додають: "можна здогадуватись, що «окрушини імперії» — це сподівання на розпад

Радянського Союзу". А рядок Михайла "було тісно у небі запорозьким мечам" видався їм натяком на збройну боротьбу. Чию? Проти кого? Про це можна лише здогадуватись, знаючи про ідейні переконання Осадчого.

Творчість Ірини Калинець-Стасів розглядали вчені літературознавці Григораш, Здоровега, Нечитайок і Яшук. Ці звинуватили поетесу в закликів до збройної боротьби — ні більше, ні менше! А на якій підставі?

Ігоря Калинця розпікали рецензенти від КГБ Здоровега, Григораш, Нечитайло (а до лексико-стилістичної та літературознавчої експертизи були залучені доценти ЛДУ Рябий і Курганський, член СПУ Книш і старший викладач поліграфічного інституту Старовойт).

Про якийсь із віршів Ігоря Григораш, Здоровега і Нечитайок пишуть, що він "може бути сприйнятий читачем як заклик не мовчати, говорити те, що думаєш і таким чином ставати в опозицію по відношенню до сучасної дійсності". А що "Віно для княжни" ці люди утнути не можуть, то відбиваються такою реплікою: автор "нарочито вдається до такої ускладненої форми, щоб завуалювати свої погляди".

В збірці "Підсумовуючи мовчання" вони добачили "дуже характерний для всіх українських націоналістичних ідеологів вияв ненависті до «рідного» народу".

Про збірку *Спогад про світ* рецензенти відгукнулися так: "Створюється враження, що в них немає прямих політичних випадів проти існуючого ладу, навіть натяки мають неконкретний, загальний характер. Але коли розглядати їх в цілому, то не можна не бачити їх ідейну ушербність, тенденцію заперечення нашого радянського світу".

Автори експертизи (Рябий, Курганський, Книш і Старовойт) знайшли у "Бежі твоєї печалі" пряме висловлювання націоналістичних ідей, у "Віні для княжни" — "чітко виражену націоналістичну тенденцію з яскравим антирадянським забарвленням".

Що ж стосується збірки *Підсумовуючи мовчання*, де постать В. Мороза проходить через всю збірку як образ мученика, сучасного месії, то, пишуть ці тюремні дослідники, "Калинець свідомо ігнорує незаперечні успіхи нашої країни в галузі економіки, культури, матеріального добробуту, замовчує їх". Він змальовує наш устрій як сучасну інквізицію, суцільний крематорій, що спопелив Україну". Калинець "зводить наклеп не лише на радянську дійсність, але й на Україну і на український народ, проклинаючи його за те, що він не підтримує морозів і чорноволів, не хоче міряти життя націоналістичною міркою".

Усі ці прізвища вчених, служків КГБ, не забудуться. Їхня кри-

вава роль — так само. Я вже разів із 10 вимагав судити свого ката Каспрука — нарівні зі слідчими КГБ Логіновим і Мезерою, начальником в'язниці КГБ Сапожниковим, прокурором Погорелим і суддею Дишелем, адвокатом Крженіцьким, інспірованими свідками Мацкевичем (з Вітебська), Сидоровим (з Запоріжжя) і Кислинським (з Донецька). Але — жодної відповіді.

Коли брати назагал, що саме дратувало і гебістів у погонах і гебістів другого ешелону — типу Шамоти чи інших тюремних рецензентів, то це в основному таке:

1. згадки про голод 1933 р. на Україні, репресії 30-40 рр. — хай би навіть у межах критики, зробленої на 20 і 22 з'їздах.

2. протести чи й звичайна незгода з репресіями 60-их рр. — від Вашого процесу починаючи.

3. економічне становище українського селянства в 30, 40, 50 рр. — теж навіть у межах, які дозволяли собі промовці з трибун партійних з'їздів.

4. русифікація українського народу.

5. традиція диктатури, відсутність демократичних свобод як наслідок імперських традицій царату.

Це — суть наших "злочинів".

Звичайно, бували й певні стилістичні й емоційні надужиття, "загарячі" слова, за які хапалися слідчі. А як інакше може бути в літераторів? Без гарячих слів не обійдешся ніяк.

Нарешті, чи не найголовніше практичне правило цих рецензентів: перебрехати автора, висмикнувши окреме слово чи вираз із контексту і на свій кшталт тлумачивши його.

Я навмисне взяв був поему Маяковського "В. И. Ленин" і проілюстрував у газетній скарзі, як, дотримуючись цієї гебістської методи перебріхування, можна звинуватити в усіх смертних гріхах автора поеми. Це — не допомогло, звичайно, раків вони не пекли.

Колись М. Куліш, відповідаючи на критику своїх п'єс, прямо заявив: ви не хочете, аби я взагалі торкався національної проблематики. Але я її не полишу.

Так і з нашим "літературним" укусом: ми торкалися цієї проблематики — і дуже ввічливо, обережно, аби не розгнівити. Нас покарано і за це. Тепер одні пороснули в куші, вижидаючи на краші часи, другі — замовкли чи відійшли від літератури, треті — в ув'язненні. Але якщо не торкатися національної проблематики, то чого ми будемо варті? Це наш обов'язок перед народом, нащадками.

До речі, Левку, я б хотів дати якомусь доброму юристові-адвокатові (з метою консультації) свій вирок і обвинувачувальний висновок, бо все хочу зробити широкий позов на своїх суддів. Не

знаю, чи то податися до Москви з тим проханням, чи може, хтось такий знайдеться і на Україні. Коли мали б що порадити мені з цього приводу — напишіть. Бо я, власне, більше схиляюся до москвичів — попри всі несприятливі сьгоднішні умови в Москві (все їдуть звідти і їдуть "демократи" — і все на Відень).

Про своє життя дещо я Вам уже писав, отож, повторюватися не буду. Днями дістав листа од Льолі Світличної. Згадує, що Іван геть хворий, що Михася* до мене весь час пише, але я ніц не маю.

Чогось мені здається, що справи з Московським Наглядовим комітетом геть кепські. Тоді Український Наглядовий комітет, напевне, ще в гіршому стані. Тобто, в незрівнянно гіршому стані.

Чуюся з кожним днем краще. Вже помалу проходжуюся (на рівному місці) без милиць. За місяць-два геть і забуду про нещастя. Але, може, відразу ж трапиться нове? Але нове я не назову нещастям. Хоч і шастям назвати його нелегко теж...

В. Мороз мав 8 місяців антракту. Десь стільки ж — і Паруйр Айрікян, мій добрий товариш.

У мене вже 10 місяців антракту, але тутешні умови для мене гірші за мордовські — я чесно кажу.

Зичу Вам, Левку, здоров'я й сили, найкращі зичення — і для дружини Вашої, друзів Ваших, коли такі є. Бо я — сам, як палець (правда, в тому є і трохи переваг — при величезних втратах).

Пишіть. Звичайно, цінні листи. Інакше нам одразу перервуть бесіду.

Із найширшими вітаннями —

Василь Стус

Р. S. Теж писав Вам у згаданому листі своєму, що дістав від Вас два листи (враження із мандрівки на південь і подовження нагляду). Що ж, звикайте: колись Ви, певне, мали волю без проблем, тоді найшли проблему і втратили волю. А тепер забагато хочете: і волю мати, і проблеми!

Дай, Боже!

Казав Вам чи ні, що за Вас часто згадував добрим словом Микола Будуляк, що почав останній свій рік (десь до вересня 78 р.). Я нині на табори не пишу, бо листи не йдуть.

Сервус!

Р. P. S. Левку, я таки залишу в себе текст Заключного акту. Коли Ви скажете точніше, як його правити, я зроблю більш енергійно. І тоді вже перешлю Вам, гаразд?

---

* Мова про Михайлину Коцюбинську.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

«ТЕРМІНУС» ЖУРНАЛ. Число 1-е — весна 1986 і число 2-е — зима 1987. Торонто: вид. Авангардний український театр.

Поява нового журналу — це завжди подія, насамперед для читача. Це радість сподівань, нетерпіння пошуку, надія відкрити нове.

Такі почуття супроводять мене, коли гортаю сторінки ново-заснованого журналу *Термінуса*, якого почали видавати в Торонто члени і прихильники Авангардного українського театру. Видані вже два числа *Термінуса* тішать, але нерегулярність їх появи родить побоювання про його довготривалість. І тут зразу треба б сказати, що був би це найгірший вихід із можливих. Як би це не звучало дивно, але вже на основі двох чисел можна сказати, що такий журнал, а краще — такого роду журнал, — просто необхідний. Його необхідність заснована на кількох факторах. Найважливіші — це вік видавців і тематичний діапазон журналу.

Не є таємницею, що в українській еміграційній журналістиці назріває проблема зміни поколінь. Одним з її проявів буде поява нових видань, автори яких з різних причин не можуть вписатися в існуючу мережу газет і журналів, а з другого боку мають потребу публічно проголошувати свої погляди. Справа тут не в політичних поглядах, для вияву яких, здається, вповні забезпечені газетні форуми, але в цих, які породжують духовні потреби людини, отже проблеми мистецтва, естетики, філософії, чи ще інакше — гуманістики в найширшому розумінні цього слова. То правда, що відводять цій тематиці місце майже всі видання, але, поперше — принагідно й випадково, а подруге — з настанов, з якими важко погодитися і які важко сприйняти наймолодшому поколінню інтелігенції. І тому маю враження, що саме на схрещенні "конфлікту" поколінь і тематичного недоситу появився журнал *Термінус*.

Справді, журнал цей агресивно інший від решти наших періодиків. Його агресивність у формі, іншість... ні, не так у змісті, як у чомусь, що я б назвав "ефектом цілості". Парадоксально, але редакції пошастило створити добрий (1-е число) і повноцінний (2-е число) журнал з переважно кепських і рачкуючих художньо матеріалів. Отже, щось навпаки ніж у більшості журналів, де окремо добрі матеріали не творять якісної цілості. *Термінус* ще раз підтвердив старе правило, що художня сума це не просте накопичення складових елементів.

Більшу частину об'єму журналу виповнюють різножанрові

твори самих редакторів. Якщо казати чесно — це переважно художні вправи, де ще нема ремісничої техніки, а вже подівся спонтанний автентизм. І як звичайно в таких випадках буває, підставлено на їх місце сурогати аванґарду, а точніше сказати — аванґардизму. Таку характеристику можна дати всім довшим прозовим формам, надрукованим у журналі.

Спеціально розпочав я огляд журналу від його слабких місць, бо хочу на цьому обмежити свої критичні застереження, а зосередити увагу на його позитивах. До них беззаперечно треба зарахувати короткі прозові форми. Таким є новеля Галі Кучмій "Остання любов" (*Термінус*, ч. 2, стор. 28). Твір, всупереч своєму жахливо банальному заголовку, надзвичайно оригінальний формально. Зудар історії наче з Шекспіра з безпристрасним стилем сухого звіту дав сильний художній ефект новизни, несподіванки й відкриття якоїсь незнаной дотепер правди про історію Ромеа і Джульєтти.

Дуже добре представив себе в обох номерах автор, який скривається під псевдонімом Гриць Баобаб. Його проза абсурду так реалістична, що аж стає боязко за абсурдність реальності. Якщо автору пощастить втримати рівень у дальших номерах, то... сміло може підписатися своїм прізвищем.

Також в обох номерах появились фейлетони Романа Вашука. Це дозволяє сподіватися дальших писань, а було б найкраще, щоб його фейлетон зайняв постійне місце в журналі й однозначно окреслив себе жанрово (інакше кажучи, щоб усвідомив собі, що він — фейлетон). Так міцно вболіваю за цей жанр тому, що він майже зовсім зник з української журналістики (подібно як справжній породистий репортаж — тому уклін редакції *Термінуса*: пам'ятайте й про цей жанр!), і то по обох боках "барикади". І от появилвся несподівано хтось, хто має всі риси справжнього фейлетоніста, з вмінням виловлювати проблеми, гостро їх формулювати, аргументовано захищати, а все це темпераментно і з характером. Одно слово — заявив про себе автор, якого писання хотілося б читати частіше, ніж два рази до року.

Варто також звернути пильну увагу на перекладницькі можливості Олеса Плюща. Щоправда, в *Термінусі* він показав себе перекладом тільки одного оповідання ("Лавка" Льоран Кове), але твір зазвучав бездоганно по-українському. Перекладач досяг найвищого в його ділі — твір став мовно "прозорий", тобто його чужість можна встановити лише позамовними інформаціями. Тому з нетерпінням треба чекати дальших його перекладів у надії, що от появилвся справжній перекладач з французької мови.

Сильними точками обох чисел виявились інтерв'ю: з Любомиром Мельником у 1-му та Василем Баркою у 2-му числах.

Варто було б цей жанр продовжувати, тим паче, що дається він Маркові Стеху дуже добре.

Читаючи обидва інтерв'ю породжується рефлексія, наскільки виграв журнал, поширивши коло своїх авторів поза — дуже численну! — редакцію. І тільки з користю для його авангардності вийшло поміщення в другому числі *Термінуса* творів авторів старшого покоління. Тичиться це поезій Емми Андіївської, але насамперед потрясаючих віршів Юрія Тарнавського. Творів так гидких у своєму турпізмі, що аж... заворожуючих. І тільки, коли пройде перший шок від словесної верстви його поезій, приходиться розуміння їх суті. А тоді виявляється, що цих кілька коротеньких віршів говорять про причини трагедії в Чорнобилі більше, ніж вдалося дотепер сказати в товстих книгах і мудрих звітах. І що не в "людській помилці" слід її вбачати, але першопричиною всієї нещастя знівечена по нікуди далі національна ментальність ураїнця, витанцьовуючого опісля горезвісні дрібушечки під радіоактивним небом першотравневого ранку 1986. Маючи цього свідомість — не про "канни зів'ялі" писати і не "вишневими садками" журитися, а треба слів принаймні і щонайменше таких, як у Тарнавського. І хвала *Термінусу*, що відважився їх надрукувати.

Потрапляють у журнал також обговорення найновіших книжок, які заторкують широкий спектр сучасного інтелектуального життя Північної Америки. Ці географічні рамки добре було б поширити, адже деякі співробітники журналу проживають у Європі. Друкуються теж рецензії на цікаві з мистецького боку фільми, обговорюються інші культурні події.

Проте найсильнішою стороною журналу лишається покищо його графічне оформлення. Журнал багатий на репродукції картин, фотографії, графіку — а все це подане не спроста ілюстраційно, а найчастіше по-цікавому, інтерпретаційно доповнюючи словесний матеріал. Саме художнє оформлення надає журналові присмаку авангарду й новинки, впливаючи при тому в переможний спосіб на згаданий вище ефект цілості, через який журнал добре сприймається й високо оцінюється. Останнє треба однозначно підкреслити, бо рецензований журнал, попри деякі детальні застереження, є вартий високої оцінки як цілість не тільки за саму ідею, але й за обраний папрямок її "воплотіння". Потреба такого журналу назрівала віддавна. Журнала сучасного, модерного, відкритого на нове й свіже, шукаючого шляхів наздогнати сьогодення, а далі, може, й завтрашній день. Коби не застряг він десь між касарнею і каварнею...

Любомир Мирошниченко

КОНЦЕРТИ ЛОТИСЬКОГО ХОРУ В АМЕРИЦІ

Відомий лотиський хор "Аве Соль" з Риги літом цього року концертував упродовж трьох тижнів в Америці. Він почав концертом у Бостоні й закінчив турне в Лос-Анджелес. Хор дав декілька концертів у Чікаго, в тому й на площі Дейлі Центр. В Чікаго, як відомо, найбільше скупчення лотиської еміграції.

Членами ансамблю є лотиші. В репертуарі були традиційні і модерні лотиські пісні, а також по одній на шведській, італійській, англійській та еспанській мовах і дві російські.

Хор зустрівся з дуже прихильною оцінкою кореспондента *Нью-Йорк Таймса* Віль Крачфільда, який з притиском вказав на виразну відмінність лотиських пісень від російських.

Співакам було дозволено в часі турне проживати в приватних домах. Лотиші приймали своїх земляків ентузіастично, передовсім молодь, яка масово приїздила на концерти з літніх таборів.

Артисти чи агенти?

Редактор лотиської газети в Чікаго Оярс Кальнінс написав під таким заголовком статтю. Питання у них також дискусійне, контroversійне: зустрічатися — чи бойкотувати? Він питає — кому на користь це концертне турне: лотиській громаді в Америці; лотиському народові на батьківщині; чи, може, радянському режимові, що окупує Латвію? Контroversія, що нуртує і нас упродовж 46 років.

Ось думки автора статті: лотиші вітають своїх земляків на еміграції, відвідують їх в окупованій Латвії, але рівночасно рішуче спротивляються будь-яким контактам з урядовими чинниками радянського режиму.

Колишній агент КГБ Імантс Лесінксіс, який вибрав свободу, докладно описав, як лотиське КГБ використовує культурні зв'язки для інфільтрації й розбиття єдності лотиської громади на еміграції. Туристичні групи просякні агентами КГБ, а члени групи, які не є агентами, під тиском КГБ після приїзду з-за кордону мають обов'язок звітувати про свої спостереження. Ті групи виступають як "совето-лотиські", вони організовані урядом в Ризі. Контакти з ними можуть, отже, бути інтерпретовані, як визнання радянської лотиської держави. Однак лотиші в Америці приймають своїх

земляків-артистів сердечно, навіть якщо вони партійні, комуністи, а може декотрі й службовці КГБ. Вони, однак, лотиші, з окупованої Латвії, вони члени лотиського у цьому випадку хору "Аве Соль" і, безперечно, між ними мусять бути лотиські патріоти. Вони змушені до компромісу з радянським урядом, але виконують корисну культурну роботу, хоч у дуже важких обставинах. Ми вітаємо наших співаків-лотишів, хоч і засуджуємо режим, що править нашою країною і навіть контролює життя артистів.

Співаки ансамблю мали змогу безпосередньо зустрінутися з американськими лотишами, побачити силу їх організованости, оцінити їхні наукові і культурні здобутки, побачити молодих американсько-лотиських патріотів. Все, що їм прищеплювали радянські пропагатори про злочинну діяльність їхніх земляків, які тепер в Америці, за три тижні контактів геть зникло.

Але радянська пропагандивна машина меле своїм порядком. Лотиська газета в Ризі написала, що "Аве Соль" своїми виступами в Америці показав високий рівень культурних здобутків радянської лотиської республіки...

Отже — питає редактор Кальнінс — хто мав користь з пропагандивного турне ансамблю "Аве Соль"? Режим вважає, що це його здобутки й намагається використовувати їх для своїх цілей. Та це перемога уявна! Лотиші по обох сторонах залізної завіси пізнали себе як приятелі, що мають спільні завдання. Американці побачили талановитий лотиський, а не "советський", ансамбль і мимохідь довідалися про переслідування Росією лотиського народу.

Контроверсія щодо доцільности культурного обміну і зв'язків існуватиме, будуть зважуватися плюси й мінуси. У хорі, без сумніву, є й артисти-агенти, але Кальнінс каже: "Я оптиміст. Коли ми підсумуємо все разом, то вийде, що агенти програли, а виграли артисти, отже виграли лотиші".

Балтицькі народи посилюють спротив московській окупації. В останніх роках видний зріст активности балтицьких народів. Лотиші пишуть у своїй пресі про "політичне пробудження". Ті народи також зазнали жакливого терору впродовж 47-літньої окупації. Після більшовицької інвазії, 23 червня 1941 року, в одну ніч НКВД провело у тих країнах "ударну кампанію" і вивезло на Сибір кількадесят тисяч інтелігенції, політичний актив. Москва мала в пляні перевести повну советизацію (насправді русифікацію) і сподівалася, що балтицька еміграція також скоро втратить національну ідентичність. Але їхні, сперті на марксо-ленінське

вчення, передбачування не виправдалися, навпаки, ті народи переживають відродження національної ідентичності. Помагає їм у цьому їхній державний статус, бо західній світ, передовсім Сполучені Штати Америки, ніколи не визнали аннексії тих країн Радянським Союзом. Балтицькі країни все ще мають статус окремих некоммуністичних держав, включно з консульрними правами.

Балтицька еміграція створила в США "Спільний балтицький національний комітет". Літом 1985 р. цей комітет провів дуже успішний маневр на Балтицькому морі, т. зв. "Балтік Крюїз" ("Baltic Cruise"), у Копенгагені вони зорганізували міжнародну конференцію, на якій опрацьовано "Копенгаген Маніфесто" в обороні балтицьких народів та за привернення самостійності їхніх держав. З Копенгагену група маніфестантів прогулянковим кораблем, з пропагандивними транспарантами і гучномовцями проплила вдовж побережжя Литви, Латвії і Естонії до Фінляндії, і в Гельсінкі організувала протирадянську маніфестацію. До маніфестації включилося масово місцеве населення. Не обійшлося без провокативних затій з боку радянських кораблів і літаків, але все закінчилося без інцидентів, мабуть тому, що на кораблі маніфестантів були кореспонденти міжнародних пресових агентств.

У 1986 р. в Латвії постала численна група "Гельсінкі 86", яка ставить метою оборону гельсінкських постанов. Важливо, що на 18 членів у групі є лише дві старші особи, відомі діячі, а всі інші — молоді, нижче 40 років. Ця група організувала багато вдалий маніфестацій в столиці країни — Ризі. Найбільш удалою була заздалегідь проголошена маніфестація 24 червня 1986 р., в 46-ту річницю масового вивозу лотишів (15.000) на Сибір. КГБ заарештувало провідників групи, але тоді маніфестацію очолили молоді активісти, арештованого Бікенікса заступили його 19-літня дочка Єва та 21-літній Рональд Сіляраупс. Це, мабуть, перша в Радянському Союзі явна, наперед запланована маніфестація, в якій взяло участь понад 5000 осіб, серед яких також група литовців і естонців.

28 серпня цього року в багатьох містах Прибалтики відбулися масові демонстрації — в річницю підписання ганебного договору гітлерівської Німеччини з більшовицькою Москвою (т. зв. пакт "Ріббентроп-Молотов") 1939 р., що дав Гітлерові вільну руку вдарити на Польщу та згодом піти на завоювання Європи, а Сталінові окупувати західню Україну. Вся Україна опинилася у соборній більшовицькій неволі, а в наступнім році більшовики опанували також балтицькі держави.

В минулім році лотиська еміграція провела вдалу політичну акцію в Латвії, що сталося при нагоді відомої конференції Чатакво

(Chautauque Conference). Це була "приватно спонзорована" зустріч американської і радянської делегації неофіційної "громадськості", на форумі якої дискутувалася можливість зближення і співпраці. Перша така зустріч відбулася у США в 1985 р. в Чатакво. Москва домоглася, щоб чергова зустріч відбулася в латвійському курорті Джормаля. Можливо, що Москва плянувала в цей спосіб задемонструвати, що територія колишніх балтицьких держав є вже інтегральною територією СРСР.

Підсекретар американського держдепартаменту Пальмер запропонував лотиській федерації взяти участь у конференції в складі американської групи. Лотиська федерація погодилася взяти участь за умовою, що на конференції лотиська мова буде допущена побіч англійської і російської та що лотиські представники будуть брати участь у всіх пересових конференціях.

В американській групі, яка начисляла 270 осіб, взяло участь сім молодих лотиських професіоналів. Конференція почалася 15 вересня 1986 р. Під час відкриття голова американської делегації Джек Матлок, котрий був тоді спеціальним дорадником президента Регена у радянських питаннях, почав свою промову добірною лотиською мовою.

Як відомо, Матлок став згодом американським амбасадором у Москві, він високоосвічений дипломат, володіє кількома мовами, в тому й українською.

Участь лотишів у конференції в складі американської делегації була для СРСР неприємною несподіванкою. Впродовж п'ятиденної конференції лотиська група здобула симпатію міжнародної преси для проблем своєї батьківщини. Проблема окупації Латвії часто насвітлювалася американськими промовцями. В складі радянської групи були також місцеві лотиші, американські делегати встановили з ними живі контакти. Місцева лотиська молодь ентузіастично виявляла симпатію до американців, лотиська проблематика домінувала в Ризі, про що також згадували місцева преса і телебачення.

Журнал "Комуніст Латвії", офіціоз комуністичної партії Латвії, у листопадовім числі за 1986 рік, помістив статтю про американську лотиську еміграцію і нарікав, що молоді лотиські професіонали третьої повоєнної генерації здобули впливи в американській економіці й громадських колах і що вони використовують свої зв'язки для лотиських фашистських впливів.

Дещо інакше проявляється спротив литовського народу. Подібно як у Польщі, в Литві великі впливи має католицька церковна ієрархія. Боротьба за права церкви та збереження литовської культури і мови в останніх часах дещо посилилася. Там виходить підпільна Хроніка Католицької церкви в Литві. Останнє

нам відоме число 73 з 1986 року. В тім числі Хроніки широко наслідуються переслідування церкви, передовсім обмежування діяльності священників. Щоправда багато в'язнів тепер вже позвільняли, однак Хроніка називає трьох священників, які все ще на заслання або в тюрмі. Студентів, які ходять до церкви, виключають з університетів, переслідують також службовців, яких діти ходять до церкви.

Русифікація на Литві спричинилася до глибоких спустошень. Як подають джерела, у портовому місті Литви, Клайпеді, є вже понад 50 відсотків росіян.

Естонія, найменша країна над Балтицьким морем, в якій приблизно півтора мільйона мешканців. Окупована більшовиками в 1940 р. Вже в першому році окупації депортовано на Сибір 60 тис. осіб, переважно естонської інтелігенції. За одну тільки ніч, 13 червня 1941 р., вивезли товаровими вагонами зі столиці країни — Талліна понад 10 тис. осіб. За післявоєнної окупації терор посилювався. Число засланих оцінюють на 350 тисяч, в тім понад 80 тис. селян. Понад 100 тис. осіб, переважно молоді, емігрувало при відході німецької армії.

Русифікація в Естонії дуже інтенсивна, сприяє цьому обставина, що в Естонії набагато вищий життєвий стандарт, ніж в Росії, що й приналежить поселенців. Естонську молодь забирають з країни до армії, на контрактні роботи. Статистика за 1939 рік показувала 12% росіян, а в 1979 р. інших, ніж естонці, було вже 36%. В Талліні в 1939 р. було 14% росіян, а в 1979 р. вже понад 50% інших, ніж естонці, переважно росіян.

В 1970-их рр. з Естонії приходили песимістичні інформації. Естонці побоювалися, що впродовж одної генерації Естонія в основному буде русифікована. Але в останнім десятилітті, як і в Латвії, визвольні тенденції значно віджили. Повернулися з заслання декотрі активісти, між ними відомий Марк Ніклюс, до них приєдналися молодші.

У серпні 1979 р., в річницю тайного договору "Ріббентроп-Молотов", балтицькі активісти проголосили "Балтік Чартер", в якому поставили вимогу проголошення тексту цього тайного договору і повернення самостійності балтицьким народам. Цей чартер підписали 45 осіб, в тім чотири естонці. Крім Ніклюса підписали його Грік Улам, Енн Тарто й Ендель Ратас. Того ж, 1979 р., відбулася демонстрація молоді на єдиному університеті в Естонії в місті Тарту. Під час демонстрації помітне враження викликала заява комуніста Юрія Кукка, що він зрікається членства в партії. Його викликала з університету й згодом арештували. В тюрмі він проводив голодівку і під час насильного відживлювання помер. На університеті студентів-росіян вже більше ніж естонців.

Марк Ніклюс і Енн Тарту згодом були арештовані і за останніми відомостями все ще перебувають у тюрмі.

25 вересня цього року Естонсько-американська національна рада дала пресове повідомлення, в якому говориться, що в Естонії знову створився комітет для відзначення річниці пакту "Ріббентроп-Молотов". Організатором був, між іншими, Тіт Мадіссон. 12 вересня радянська влада видворила його з родиною і вони поселилися в Швеції. Видворили також співробітника Мадіссона, Ясна Корба, який поселився у Відні.

6 жовтня Мадіссон, разом з лотишем Роналдом Сіляраупсом, якого також нещодавно видворили з Латвії, і з литовцем Витавтасом Скуодісом мали зізнавати перед Конгресовою комісією у Вашингтоні в справі поневолення балтицьких народів та оборони Гельсінкських постанов. Після тих зізнань запланована зустріч зі сенаторами з Конгресового "Ад хок" комітету, організації, яку спонзорують Об'єднаний балтицький комітет разом з українцями. Організатором зустрічі був сенатор Дон Ріглі.

Павло Турула

ВІДГУКИ НА МЕМОРІАЛ В ПАРИЖІ 1946 Р.
В ГОЛЛЯНДСЬКІЙ І БЕЛЬГІЙСЬКІЙ ПРЕСІ

В *Сучасності* ч. 10 від жовтня 1987 р. Мирослав Прокоп в статті "Меморіал УНР і УГВР на Міровій Конференції в Парижі" пише про пресові відгуки в англійській і французькій пресі і згадує, що Євген Стахів нав'язав тоді зв'язки з голляндською пресою.

Я хочу уточнити для дослідників і подати назви газет, до яких я подав інформації про УПА і УГВР та про Меморіал УНР і УГВР на Паризьку Конференцію, а саме:

- «De Tijd» від 20 листопада 1946 р. — католицький щоденник з Амстердаму. Цей щоденник також помістив додаткові статті про ситуацію в Україні, боротьбу УПА і про ліквідацію Католицької Церкви — в числах від 13 листопада і 4 грудня 1946 р.
- «De Gelderlander» від 13 грудня 1946 р., щоденник з Ніймеген, який помістив статтю під наголовком "De tragedie der Oekraïne".
- «Ost-Brabant» від 25 листопада 1946 р. з Ейдофен.
- Тижневик «Het Kompas» від 30 листопада 1946 р. з Амстердаму.
- Тижневик «De Nieuwe Eeuw» від 7 грудня 1946 р. Гельмонду.

Рівнож три бельгійські газети видрукували великі інформативні статті про УГВР і УПА, в яких згадали про Меморіал на Паризьку Конференцію. Ці інформації я подав їм особисто, відвідавши їхні редакції, передавши при тому відповідний матеріал з мапами.

— «De Nieuwe Standart» від 22 грудня 1946 р., флямандський щоденник з Брюсселю помістив нашу статтю в недільному виданні на третій сторінці під наголовком: "De Oekrainische onafhankelijkheids beweging".

— «Gazet de Antwerpen» від 3 січня 1947 р. помістив статтю на другій сторінці цього часопису.

— Французькомовний політичний тижневик з Брюсселю «Vrai», від 4 січня 1947 р. помістив на першій сторінці наші інформації під наголовком "L'Ukraine bouge".

При тому хочу згадати, що я мав контакти за посередництвом голляндських журналістів з міністерством закордонних справ і міністерством шкільництва та зміг виклопотати університетські стипендії для п'ятох наших студентів, і вже в травні 1947 р. моїми стараннями прибули до Голляндії студіювати — Роман Олійник-Рахманний, Омелян Кушпета, Ігор Стахів та Богдан Сотник.

В тому самому часі мені вдалося розшукати двох старшин голляндської армії, які побували 1944 р. в УПА, а саме — майора

Едварда Й. С. ван Гутегема (Edward J. C. Van Hootegem) та поручника Гартфельда (Hartfeld). Майор ван Гутегем згодом дослужився ранги генерал-лейтенанта і командував армійським НАТО. Голляндські старшини сиділи в німецькому полоні в Станіславові (Івано-Франківськ) і десятеро з них втекли з неволі до відділів УПА, якими командував підполковник Іван Бутковський — гуцул. У втечі допомагав Струтинський.

В липні 1947 р. я перевів Бутковського і Струтинського нелегально через німецько-голландський кордон до Гаги на зустріч зі згаданими старшинами голляндської армії. В серпні 1947 р., я познайомив Р. Рахманного з моїми приятелями голляндськими журналістами, і ми обоє передали до їхньої преси інформації про рейдуючі частини УПА, які пробивалися тоді через Чехословаччину. У вересні 1947 р. ми повернулися з Бутковським і Струтинським через кордон до Мюнхену. Після того я помандрував через Альпи до родини в Австрію.

Остаюсь з поважанням,

Євген Стахів

14 жовтня 1987 р. (у сорокову річницю Рейду)

Про авторів

- Люба Гавур** — народилася в США. Абсольвентка славистичного факультету Торонтського університету. Писала поезії англійською мовою. Українською мовою почала писати від 1986 р. В *Сучасності* друкується вперше.
- Григорій Гостюк** — науковець, літературознавець, публіцист. Останні з його праць: *На магістралях доби та У світі ідей і образів* (1983).
- Олександра Черненко** — поет, автор наукових розвідок. Автор монографії про Коцюбинського. В друці книжка про Василя Стефаника.
- Борис Тенета** — поет і прозаїк, друкувався з 1924 р. Автор книжок і повістей.
- Марта Калитовська** — поетка, авторка двох збірок поезій: *Лірика* (1955), та *Рими і не рими* (1959). Перекладає з французької мови. Живе у Франції.
- Валеріян Ревуцький** — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут та Торонтський університет. Професор-емерит Університету Британської Колумбії у Ванкувері.
- Станіслав Людкевич** — визначний композитор, музикознавець, фолкльорист і педагог. Автор підручників з музики, також автор статей на музичні теми. Автор праці *Галицько-руські мелодії*.
- Василь Витвицький** — музиколог і композитор. Автор праць з історії української музики. Постійний співробітник *Сучасности*.
- Теодор Мацьків** — історик, професор університету в Гайдельберзі (Німеччина). Автор праці про Івана Мазепу.
- Василь Гришко** — публіцист, політичний діяч. Остання праця: *The Ukrainian Holocaust of 1933*.
- Уляна Любович** — автор спогадів *Розкажу вам про Казахстан*, редактор журналу *Наше життя*.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі і точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1988 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. PYROHIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада:</i>	Mr. Y. CHUMAK 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. WASYLKO 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>США:</i>	Mrs. Nina ILNYTZKYJ 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
		<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вplat: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНЬСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол.

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

Марта Калитовська

СВІТЛОТІНІ. Поезії

1987, 68 стор. Обкладинка та портрет авторки — Любослава Гуцалюка.

ISBN 3-89278-004-8 Ціна: 4 ам. дол.

Збірка ліричних віршів, темою яких є людські почуття на тлі природи, розрада в музиці.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол.

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в кривці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемищині, а також описані події 1945-1946 рр. та життя в Польщі після амністії 1956 р.

Емма Андієвська

ВІГІЛІЇ

1987, 239 стор. Мистецьке оформлення та 9 кольорових ілюстрацій Володимира Макаренка.

ISBN 3-89278-001-3 Ціна: 15 ам. дол.

Ця збірка найновіших сонетів Емми Андієвської з ілюстраціями В. Макаренка напевно задовольнить в однаковій мірі любителів мистецького слова, як і образотворчого мистецтва.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У США і Канаді:

SUČASNIST

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892